

Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна
ННІ «Каразінський інститут міжнародних відносин та туристичного бізнесу»
Кафедра світової політики, дипломатії та туристичного бізнесу

ДО ЗАХИСТУ
завідувач кафедри світової
політики, дипломатії та
туристичного бізнесу доц.
Парфіненко А.Ю.

Кваліфікаційна магістерська робота

**на тему: «Ісламський фактор у міграційних процесах Європи:
вплив на регіональну безпеку та політика держав-членів ЄС»**

Виконала: студентка 2 курсу, групи УКР-61
спеціальності 291 «Міжнародні відносини,
суспільні комунікації та регіональні студії»

Капуста Юлія Романівна

(прізвище та ініціали)

 Керівник: к. політ. н., доц. Безрук О.О.

(прізвище та ініціали)

Рецензент: к. політ. н., доц. Панасенко Г.С.

(прізвище та ініціали)

Підсумкова оцінка:

за національною шкалою: _____

кількість балів: _____

Голова Екзаменаційної комісії

(підпис)

Велієв Фаріз Тейюб огли

(прізвище та ініціали)

Харків 2025

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ

Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна

Навчально-науковий інститут «Каразінський інститут міжнародних відносин та туристичного бізнесу»

Кафедра світової політики, дипломатії та туристичного бізнесу

Рівень вищою освіти магістерський (вищий)

Напрямок підготовки _____

Спеціальність 291 «Міжнародні відносини, суспільні комунікації та регіональні студії»

ЗАТВЕРДЖУЮ
завідувач кафедри
туристичного бізнесу та
країнознавства
Доц. Парфіненко А. Ю.

” ”

2025 року

З А В Д А Н Н Я

НА КВАЛІФІКАЦІЙНУ МАГІСТЕРСЬКУ РОБОТУ (ПРОЕКТ)

Капуста Юлія Романівна

(прізвище, ім'я, по батькові студента)

Тема роботи «Ісламський фактор у міграційних процесах Європи: вплив на регіональну безпеку та політика держав-членів ЄС»

керівник роботи

кандидат політичних наук, доцент Безрук Олександр Олександрович

(прізвище, ім'я, по батькові, науковий ступінь, вчене звання)

затверджені наказом по університету від 15.09.2025 року №4001-5/3239

2. Строк подання студентом роботи 25.11.2025

3. Перелік питань, які потрібно розробити

Розглянути науково-теоретичну базу роботи; дослідити ісламський фактор у міграційних процесах до ЄС, проаналізувати політику та практику держав-членів; дослідити ісламський фактор у контексті регіональної безпеки ЄС.

4. План роботи

№ з / п	Назви етапів роботи
1	Розділ 1. Теоретико-методологічні основи дослідження ісламського фактору в міграційних процесах Європи
2	Розділ 2. Ісламський фактор у міграційних процесах до ЄС: політика та практика держав-членів
3	Розділ 3. Ісламський фактор у контексті регіональної безпеки ЄС

5. Дата видачі завдання 01.09.2025

Студентка

підпис

Юлія КАПУСТА

ініціали, прізвище

Керівник роботи
БЕЗРУК

підпис

Олександр

ініціали, прізвище

АНОТАЦІЯ

Капуста Ю.Р. Ісламський фактор у міграційних процесах Європи: вплив на регіональну безпеку та політика держав-членів ЄС.

Робота присвячена комплексному аналізу ісламського фактору в сучасних міграційних процесах Європи та його впливу на регіональну безпеку. Проаналізовано релігію як фактор соціальної мобільності та політичної ідентичності.

Досліджено актуальні міграційні процеси до ЄС, зокрема проблеми інтеграції мусульманських спільнот. Проаналізовано роль ісламського фактору у контексті регіональної безпеки ЄС. Розглянуто сучасний стан та перспективи спільної політики ЄС у сферах безпеки, інтеграції та попередження радикалізації.

Ключові слова: міграція, міграційні процеси, іслам, ісламський фактор, мусульманські громади, міграційна політика, ЄС, регіональна безпека.

ABSTRACT

Kapusta Y. R. The Islamic Factor in Europe's Migration Processes: Impact on Regional Security and the Policies of EU Member States.

The thesis is devoted to a comprehensive analysis of the Islamic factor in contemporary migration processes in Europe and its impact on regional security. The study examines religion as a factor of social mobility and political identity.

The research explores current migration processes to the EU, with particular attention to the challenges of integrating Muslim communities. It also analyzes the role of the Islamic factor in the context of EU regional security. Furthermore, the study considers the current state and future prospects of the EU's common policies in the fields of security, integration, and the prevention of radicalization.

Keywords: migration, migration processes, Islam, Islamic factor, Muslim communities, migration policy, EU, regional security.

ЗМІСТ

ВСТУП	5
РОЗДІЛ 1. ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНІ ОСНОВИ ДОСЛІДЖЕННЯ ІСЛАМСЬКОГО ФАКТОРУ В МІГРАЦІЙНИХ ПРОЦЕСАХ ЄВРОПИ	9
1.1 Поняття міграції та її типологія в контексті міжнародних відносин	9
1.2 Понятійно-категоріальний апарат дослідження	14
1.3 Релігія як фактор соціальної мобільності та політичної ідентичності	17
1.4 Іслам у Європі: історичний огляд, сучасні тенденції, демографічні аспекти	21
Розділ 2. ІСЛАМСЬКИЙ ФАКТОР У МІГРАЦІЙНИХ ПРОЦЕСАХ ДО ЄС: ПОЛІТИКА ТА ПРАКТИКА ДЕРЖАВ-ЧЛЕНІВ	31
2.1 Європейська політика мультикультуралізму, інтеграції та секуляризму	31
2.2 Сучасні міграційні процеси до ЄС: проблематика інтеграції мусульманських громад	41
2.3 Міграційна політика європейських країн (досвід Франції, Німеччини, Польщі та Угорщини)	54
РОЗДІЛ 3. ІСЛАМСЬКИЙ ФАКТОР У КОНТЕКСТІ РЕГІОНАЛЬНОЇ БЕЗПЕКИ ЄС	58
3.1. Європейський Союз і спільна політика у сфері безпеки та інтеграції	58
3.2. Ісламський радикалізм і терористичні загрози регіональній безпеці ЄС	61
3.3. Спільна політика ЄС у сфері безпеки та інтеграції: сучасний стан та перспективи	71
ВИСНОВКИ	75
СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ	79
ДОДАТКИ	85

ВСТУП

Актуальність теми. У сучасному глобалізованому світі міжнародна міграція, зокрема міграція з країн, де іслам є домінуючою релігією, набуває дедалі більшого політичного, соціального та економічного значення для країн Європейського Союзу. Ці процеси впливають не лише на демографічну ситуацію, ринок праці та культурне середовище, а й на безпекову політику, інтеграційні моделі та законодавчу практику країн-членів ЄС. Ісламський фактор у цьому контексті розглядається як один із ключових вимірів регулювання міграційних процесів та формування політики безпеки на національному та регіональному рівнях.

Наукова література вже частково висвітлює цю тематику. Так, праці О. Роя, Ж. Сезарі, Б. Бузана, С. Каслза, Дж. Еспозіто пропонують комплексний підхід до вивчення ролі ісламу у сучасній європейській політиці, його впливу на соціальні та культурні процеси, а також на радикалізацію частини мігрантського населення. Ці дослідження дозволяють простежити взаємозв'язок між релігійними цінностями, політичними ідеями та практичними наслідками для безпеки й інтеграції у приймаючих країнах.

Водночас в українському науковому просторі дана проблематика досі залишається недостатньо систематизованою, особливо в аспекті її впливу на регіональну безпеку та політику ЄС щодо контролю міграційних потоків, інтеграції мігрантів та запобігання радикалізації. В умовах зростання масштабів міграційних процесів та актуалізації теми релігійного фактору в міжнародній політиці необхідним є глибше теоретичне осмислення феномену «ісламського фактору» як частини міграційної реальності сучасної Європи.

Актуальність дослідження зумовлена також практичними викликами: держави-члени ЄС мають забезпечити баланс між дотриманням прав людини, інтеграцією мігрантів та підтриманням регіональної безпеки. Усвідомлення впливу ісламського фактору на міграційні процеси сприятиме розробці більш ефективних стратегій на рівні ЄС і національних урядів, а також поглибить

наукове розуміння сучасних трансформацій європейського суспільства в умовах глобальної мобільності населення.

Об'єкт дослідження: міграційні процеси в ЄС.

Предмет дослідження: вплив ісламського фактору на міграційні процеси в ЄС.

Мета дослідження полягає у дослідженні впливу ісламського фактору на сучасні міграційні процеси в ЄС.

Завдання:

1. визначити ключові поняття, пов'язані з ісламським фактором у міграційній політиці;
2. проаналізувати основні підходи до вивчення релігійної компоненти в міграційних процесах;
3. розглянути теорії безпеки у контексті міграції та релігії;
4. вивчити вплив глобалізації на трансформацію ісламської ідентичності в європейському середовищі;
5. дослідити досвід міграційної та інтеграційної політики окремих країн ЄС (Франції, Німеччини, Польщі та Угорщини);
6. проаналізувати міграційні процеси в ЄС у регіонально-безпековому контексті.

Методологія дослідження. Методологічною основою роботи є міждисциплінарний підхід, що поєднує методи політології, міжнародних відносин, соціології релігії, безпекових студій та міграційних досліджень. У роботі застосовано:

1. системний підхід, що дає можливість комплексно розглядати взаємозв'язки між релігійним, соціальним та політичним вимірами міграції;
2. концепцію сек'юритизації, яка пояснює перетворення міграційного питання на безпекову проблему;

3. теорію інтеграції мігрантів (мультикультуралізм, асиміляція, інтеркультуралізм);
4. теорію глобалізації для аналізу трансформацій мусульманської ідентичності поза країнами походження.

Методи досліджень. У роботі використовуються наступні методи дослідження:

1. Аналіз – цей метод використовується при підборі інформаційних джерел із загальної існуючої кількості, а також при глибинному опрацюванні кожного з джерел.
2. Аналіз документів – використовується задля вивчення наукових інформаційних джерел та законодавчих актів.
3. Синтез – цей метод використовується в процесі опрацювання загальної інформації, також при формулюванні висновків.
4. Узагальнення – використовується для підведення підсумків проаналізованої інформації, для формулювання висновків та само оцінювання.

Специфіка джерельної бази. Інформаційною основою дослідження стали наукові праці, аналітичні звіти міжнародних організацій, законодавчі акти країн ЄС, статистичні матеріали та офіційні документи урядів Франції, Німеччини, Польщі й Угорщини. Джерельна база є комплексною та включає як теоретичні, так і емпіричні матеріали, що дозволило ґрунтовно проаналізувати феномен ісламського фактору в сучасних міграційних процесах Європейського Союзу.

До найвагоміших теоретичних досліджень, що окреслюють ідейно-концептуальну рамку роботи, належать праці з питань міжнародної міграції, безпеки та релігії, зокрема роботи С. Каслза, Г. де Хааса та М. Міллера, які пропонують узагальнений підхід до аналізу глобальних міграційних тенденцій [17]; концепція сек'юритизації, розроблена Б. Бузаном

та співавторами [16]; теоретичні інтерпретації ролі ісламу в європейському політичному просторі, представлені у працях Дж. Сезарі [18], Дж. Еспозіто [21]. Серед українських дослідників вагомими є праці, присвячені релігійному фактору в міжнародних відносинах та мусульманській міграції до Європи [1; 3; 4], питанням мультикультуралізму та секуляризму [5], концептам безпеки в європейській політиці [10].

Важливим елементом джерельної бази стали офіційні документи та законодавчі акти, що визначають регулювання міграційних процесів у Франції, Німеччині, Польщі та Угорщині, зокрема французький кодекс CESEDA [19], німецькі нормативно-правові акти, доступні на порталі Gesetze im Internet [34], польська правова база ISAP [36], а також угорські урядові документи [36].

У цілому джерельна база є достатньо представницькою, однак має певні обмеження. Оскільки частина українських досліджень зосереджується переважно на загальних аспектах ісламу в Європі й меншою мірою охоплює новітню міграційну політику ЄС (особливо періоду після 2023 р.). А також, нормативні акти окремих держав (особливо Угорщини) доступні переважно на національних мовах, що ускладнює їхню інтерпретацію.

Практична значущість. Практична значущість роботи полягає у комплексному аналізі впливу ісламського фактору на сучасні міграційні процеси в Європейському Союзі, а також на формування політики безпеки та інтеграційних стратегій держав-членів. Результати дослідження дозволяють глибше зрозуміти механізми взаємодії між релігійними, соціальними та політичними аспектами міграції, що є важливим для розробки ефективних державних рішень у міграційній сфері.

Структура роботи. Робота складається зі вступу, 3 розділів, висновків; містить 74 сторінок тексту, 2 додатки. Список джерел включає 58 найменувань літератури, з них - 30 електронні публікації.

РОЗДІЛ 1. ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНІ ОСНОВИ ДОСЛІДЖЕННЯ ІСЛАМСЬКОГО ФАКТОРУ В МІГРАЦІЙНИХ ПРОЦЕСАХ ЄВРОПИ

1.1 Поняття міграції та її типологія в контексті міжнародних відносин

Термін „міграція” походить від латинського слова *migratio*, що означає переміщення, переселення. Соціологічний словник визначає міграцію як „географічний рух індивідів або груп індивідів, тобто мобільність людей у вужчому або ширшому географічному просторі” [35, с. 224]. Схоже тлумачення міститься і в демографічному енциклопедичному словнику: „Міграція населення — переміщення людей (мігрантів) через кордони тих чи інших адміністративно-територіальних одиниць зі зміною місця проживання назавжди або на більш-менш тривалий час” [3, с. 251]. А. Хомра під міграцією населення розуміє „територіальні переміщення населення, пов’язані зі зміною місця проживання” [31, с. 7].

Як бачимо, у цих (та й багатьох інших) визначеннях не беруться до уваги короткотермінові міграції та не зазначається, на який саме період потрібно змінити місце проживання, аби ця зміна вважалася міграцією. Ряд дослідників ширше тлумачить поняття міграції. Так, С. Каслс розділяє внутрішню і міжнародну міграцію. Міграцією він називає перетин кордону політичної чи адміністративної одиниці, внутрішньою міграцією — рух з одного ареалу (провінції, округу чи муніципалітету) в інший в межах однієї країни, а міжнародною — перетин кордонів, які відділяють одну з близько 200 існуючих у світі держав від іншої, вважаючи при цьому міграцією тільки переселення на певний період часу, мінімально на півроку чи рік [10, с. 27-28]. Приблизно так само визначає міграцію і Юридична енциклопедія: „Міграція — переселення, переміщення населення: всередині країни —

внутрішня міграція населення, з однієї країни до іншої — зовнішня міграція населення” [27]. А. Романюк говорить про офіційну та нелегальну форми міграції: офіційна — коли людина змінює місце свого постійного проживання, включаючи і переїзд на постійне проживання за кордон, на підставі офіційного дозволу сторони, яка приймає; нелегальна міграція — коли такого дозволу немає [23, с. 21-22]. М. Пулен розглядає міграцію у просторовому й часовому вимірах. З точки зору просторового виміру, „міжнародна міграція — це зміна країни звичного місця проживання”, тобто місце виїзду та в’їзду — дві різні країни, а в ході міграції перетинається, як мінімум, один кордон. Часовий критерій пов’язаний з визначенням звичного місця проживання індивіда, для чого встановлюється тривалість та причини проживання у відповідному місці [22, с. 14-15].

Суттєвим недоліком цього визначення є те, що воно стосується винятково міжнародної міграції. Ю. Римаренко міграцією населення вважає „переміщення людей (мігрантів) через кордони тих або інших територій зі зміною місця проживання назавжди або на тривалий час. Оскільки міграція населення складається з міграційних потоків, поняття міграції застосовують і в множині — міграції” [14, с. 740]. До цього визначення Т. Драгунова додає чинники, які спонукають людей мігрувати. Суть міграції вона розуміє як „переміщення людей між населеними пунктами, регіонами, країнами, зумовлене економічними, політичними, етнічними та релігійними чинниками і пов’язане зі зміною на різні терміни місця проживання” [5, с. 73]. В. Шелюк пропонує дещо ширше визначення міграції: „Міграція — це поняття, яке відображає соціально-економічні і демографічні процеси, сукупність переміщень, які здійснюються людьми між країнами, регіонами однієї країни, різного виду поселеннями та інші види переміщень” [33, с. 46-47]. У свою чергу, М. Окольські твердить, що термін „міграція” використовується тоді, коли увага звертається на мотив остаточного переселення. Такий підхід дещо

застарів; автор пропонує розглядати міграцію в контексті ширшого поняття „рух”, що включає розмаїтість типів і форм людської мобільності, які взаємопереплітаються й трансформуються одні в інші [16, с. 51].

Отже, тут не береться до уваги тимчасова (або, як її ще називають, сезонна, маятникова або човникова) міграція, унаслідок чого суттєво звучується саме розуміння міграції як різнопланового явища; тому доводиться втискати її в рамки ширшого поняття – „руху”. Цікавим є визначення А. Сові: „Стосовно населення термін „міграція” відповідає будь-якому переміщенню досить великої кількості людей, за винятком пересування військових частин” [25, с. 339]. Дискусійним тут лишається питання, чи варто вважати військові частини населенням, а чи зараховувати їх лише до військового потенціалу держави. З одного боку, зарахування цих потоків до міграційних було би помилковим, оскільки вони не є просто примусовим переселенням, в організації якого бере участь держава; це переміщення людей як військової сили держави, але з іншого — це таке ж переміщення людей, як і всі інші. Тому дозволимо собі не погодитись з А. Сові. Ми вважаємо, що міграція – це перетин адміністративного кордону, добровільний чи примусовий просторовий рух осіб чи груп осіб від місця (країни) виїзду до місця (країни) в’їзду за наявності або без неї законних підстав на певний період часу або назавжди, що може вести за собою зміну постійного місця проживання; цей рух включає в себе еміграцію та імміграцію. Звідси мігрант — особа, яка здійснює міграцію. У XIX – XX століттях внаслідок формування національних держав (або націй-держав) утвердились принципи громадянства і особистої свободи, визначились кордони країн і, як результат, виокремились три основні компоненти міграції: країна походження, країна призначення та сам мігрант, а також з’явилися широковживані зараз поняття „еміграція” та „імміграція” [7, с. 64; 1, с. 101].

Еміграцією в науковій літературі часто називають: 1) переселення (добровільне чи вимушене) в іншу країну на постійне або тимчасове (на тривалий термін) проживання, яке має економічні, політичні, релігійні причини; 2) місце або час перебування за межами батьківщини після такого переселення; 3) сукупність емігрантів, що проживають у певній країні [3, с. 538; 27, с. 501]. Імміграція — це в'їзд (вселення) громадян однієї держави в іншу на постійне чи тимчасове (як правило, тривале) проживання [3, с. 145; 27].

Пропоную розширене тлумачення еміграції як передусім соціального явища. Еміграцію можна визначити як перетин адміністративного кордону, тобто добровільний або примусовий виїзд окремих осіб чи груп із країни або місця постійного проживання — на законних чи незаконних підставах, на визначений термін або без наміру повернення. Цей процес логічно передбачає подальшу імміграцію, тобто перетин кордону вже країни призначення, що також може здійснюватися добровільно чи примусово, на тимчасовій або постійній основі й за легальних чи нелегальних підстав. Відповідно, емігрант — це особа, що здійснює виїзд, а іммігрант — та, що здійснює в'їзд. У будь-якому міграційному процесі існує момент переходу, коли емігрант перетворюється на іммігранта, а сам акт еміграції стає імміграцією; таким моментом є безпосередній перетин кордону [12, с. 133–134; 4, с. 6].

Далі розглянемо, як сучасні дослідники класифікують міграційні явища та які їхні різновиди виділяють. У довідковій літературі найчастіше фігурують такі типи міграції: зовнішня (континентальна та міжконтинентальна) і внутрішня, організована й неорганізована, добровільна та примусова (А. Дмитрієв розмежовує її як міграцію працівників і спеціалістів та міграцію біженців), а також зворотна та безповоротна. У ширшому ж розумінні міграцію поділяють на маятникову (до одного місяця),

сезонну (від місяця до року), довгострокову (понад рік) і постійну, що не передбачає повернення на батьківщину [3, с. 251; 27; 35, с. 224–225]. Аналогічний перелік термінів трапляється й в інших підходах. Так, до епізодичних міграцій зараховують ділові, рекреаційні та інші нерегулярні поїздки, що не обов'язково здійснюються в однакових напрямках. Маятниковими називають щоденні або щотижневі переміщення між місцем проживання і місцем роботи, якщо вони знаходяться у різних населених пунктах. Сезонна міграція — це тимчасовий виїзд працездатного населення для роботи і проживання протягом визначеного терміну при збереженні можливості повернення. Незворотна міграція (переселення) передбачає повну зміну постійного місця проживання. А. Адеподжу пропонує класифікацію за тривалістю: короткострокові (до двох років), середньострокові (від двох до десяти років), довгострокові (понад десять років) та постійні (більше двадцяти років). А. Ічдуйгу поділяє міжнародну міграцію на сім груп: 1) постійні переселенці, 2) тимчасові контрактні робітники, 3) тимчасові професіонали, 4) нелегальні працівники, 5) шукачі притулку, 6) біженці, 7) транзитні мігранти. Існує чотири форми міжнародної міграції: 1) економічну добровільну (трудові мігранти), 2) політичну добровільну (зокрема, міграцію євреїв до Ізраїлю), 3) політичну вимушену (класичні потоки біженців), 4) економічну вимушену (міграція з територій екологічних та інших катастроф) [11, с. 22].

Класифікація міжнародної міграції, запропонована ООН, містить п'ять основних груп: 1) іноземці, що приїжджають на навчання; 2) трудові мігранти; 3) особи, що прибувають для возз'єднання чи створення сім'ї; 4) мігранти, що оселяються на постійній основі; 5) іноземці, допущені з гуманітарних причин (біженці, шукачі притулку тощо) [8, с. 38]. Окрім цього, існують ще дві класифікації міжнародних мігрантів: одна з них охоплює 1) легальних переселенців; 2) зареєстрованих трудових мігрантів (а) тимчасових

низько- або некваліфікованих робітників та (б) тимчасових висококваліфікованих фахівців); 3) інвесторів з розвинених країн; 4) нелегальних мігрантів; 5) шукачів притулку; 6) осіб зі статусом біженця; 7) фактичних біженців (осіб із тимчасовим захистом); 8) екологічних мігрантів [13, с. 325–327]. Інша включає: 1) тимчасових трудових мігрантів; 2) висококваліфікованих і ділових мігрантів; 3) нелегальних мігрантів; 4) біженців; 5) шукачів притулку; 6) вимушених мігрантів; 7) членів сімей мігрантів; 8) реемігрантів, що повертаються у країну походження [10, с. 28–30]. І. Царенко класифікує іммігрантів залежно від їхнього правового статусу, виокремлюючи: 1) переселенців, які набули громадянство; 2) іноземців із дозволом на постійне проживання; 3) тимчасових мігрантів із візою та дозволом на роботу; 4) нелегальних іммігрантів [32, с. 53]. Етнопсихологічний підхід пропонує лише три групи емігрантів: 1) переселенці, що остаточно залишають свою країну; 2) візитери — довготривалі мешканці іншої держави (дипломати, студенти, бізнесмени); 3) туристи [28, с. 135]. Більшість таких класифікацій відображає лише окремі аспекти міграції (причини, тривалість, правовий статус тощо) або поєднує різні критерії в межах одного підходу.

Саме тому доцільно запропонувати узагальнену систему класифікації міграцій, упорядковану за низкою чітких критеріїв (таблиця 1). Вона відповідає багатозначному характеру міграції як соціального феномена і дає можливість перейти від теоретичних положень до їх застосування у конкретних соціологічних дослідженнях шляхом операціоналізації відповідних понять.

1.2 Понятійно-категоріальний апарат дослідження

Міграція традиційно визначається як переміщення людей через або в межах державних кордонів з метою постійного або тимчасового проживання.

У контексті дослідження важливо розглянути такі види міграції:

- Міжнародна міграція – переміщення людей між державами, що супроводжується зміною країни проживання.
- Зовнішня міграція – виїзд та в'їзд населення за межі держави.
- Трудова міграція – переміщення людей з метою працевлаштування.
- Вимушена міграція – переселення, спричинене конфліктами, нестабільністю, переслідуванням або стихійними лихами.
- Біженці та шукачі притулку – це спеціальні категорії осіб, визначені міжнародним правом [8].

У контексті Європи міграційні процеси після 2011 року характеризуються домінуванням вимушеної міграції з країн Близького Сходу та Північної Африки, де значна частина населення є мусульманами, що визначає актуалізацію концепції «ісламського фактора».

Під ісламським фактором у дослідженні розуміється сукупність демографічних, культурних, релігійних, політичних та безпекових аспектів, пов'язаних з присутністю та активністю мусульманського населення в європейському соціальному просторі. Ця концепція охоплює: культурну та релігійну специфіку мігрантів мусульманського походження; транснаціональні зв'язки мусульманських громад з країнами їх походження; політичні рухи та організації, що представляють інтереси мусульманських громад; потенційні ризики радикалізації та екстремізму; соціальну інтеграцію та взаємодію з корінним населенням ЄС.

Ісламський фактор не слід розуміти виключно як виклик безпеці. Він має складний характер і включає як потенційні ризики, так і можливості:

розширення культурного різноманіття, розвиток ринків праці, покращення демографічної ситуації тощо.

Мусульманська діаспора в Європі – це стабільна етнокультурна та релігійна група мігрантів та їхніх нащадків, які сповідують іслам та зберігають свою культурну ідентичність. У межах ЄС вони неоднорідні за: етнічним складом (турки, араби, афганці, пакистанці тощо); релігійними рухами (суніти, шиїти, суфії тощо); рівнем секуляризації та інтеграції.

Мусульманські громади включають як релігійні організації (мечеті, ісламські центри, благодійні фонди), так і неформальні соціальні мережі. Їхня діяльність має значення для інтеграційної політики, соціального розвитку та формування релігійної ідентичності мігрантів.

Інтеграція мігрантів – це процес включення новоприбулих груп у соціальне, економічне, політичне та культурне життя приймаючих суспільств. Загальновизнано розрізняти кілька вимірів інтеграції:

- соціальна інтеграція – участь у суспільному житті, взаємодія з місцевими громадами;
- економічна інтеграція – доступ до ринку праці, економічна незалежність;
- культурна адаптація – ступінь адаптації до соціальних норм та збереження власної ідентичності;
- політична інтеграція – участь у політичних процесах, громадська діяльність;
- правова інтеграція – отримання статусу, громадянства, правового захисту [21].

У випадку мусульманських громад особливе значення має культурний та релігійний компонент, який часто стає предметом публічних дискусій та політизації.

Радикалізація – це процес прийняття особою або групою ідеологічних переконань, що виправдовують насильницькі дії для досягнення політичних або релігійних цілей. Екстремізм – це практичний прояв радикальних ідей, що передбачають насильство або дискримінацію. У європейському контексті терміни часто використовуються стосовно окремих течій політичного ісламу (ісламських рухів) або терористичних груп. Водночас важливо уникати узагальнень та не ототожнювати іслам як релігію з радикалізмом [59, с. 78].

Регіональна безпека в Європі – це сукупність політичних, соціальних, економічних та військових умов, що забезпечують стабільність та запобігають конфліктам на континенті. У цьому контексті фактори, пов'язані з міграцією, впливають на:

- внутрішню безпеку держав-членів ЄС;
- міждержавну взаємодію щодо контролю кордонів та перерозподілу біженців;
- соціальну стабільність та громадську довіру;
- взаємодію з країнами походження мігрантів [22].

1.3 Релігія як фактор соціальної мобільності та політичної ідентичності

Релігія посідає вагоме місце у формуванні соціальної мобільності та політичної ідентичності, особливо в багатокультурних і багатоконфесійних суспільствах. У європейських реаліях, де тривають інтенсивні міграційні процеси, зокрема з регіонів із переважно мусульманським населенням, іслам виступає не лише особистісним проявом віри, а й важливим колективним компонентом самоусвідомлення, соціальної взаємодії та політичної поведінки [21].

Соціальна мобільність у класичному сенсі передбачає можливість індивідів або груп змінювати своє місце в соціальній ієрархії. Для релігійних

меншин, зокрема мусульман, така мобільність може проявлятися як у вертикальному вимірі (досягнення вищого статусу чи професійний розвиток), так і в горизонтальному (переміщення в межах простору чи соціальної структури без зміни статусу). Однак релігія здатна як сприяти мобільності, так і ускладнювати її - залежно від інтеграційних процесів, ставлення більшості, державної політики та внутрішньої організації релігійної громади.

В умовах зростання частки мусульманського населення в ЄС, особливо у Франції, Німеччині, Бельгії та Нідерландах, релігія нерідко виступає механізмом адаптації до нових соціокультурних реалій. Для багатьох мігрантів іслам слугує своєрідним інструментом соціального піднесення в ситуаціях культурного виклику, забезпечуючи зв'язок зі спільнотою, моральну опору та систему орієнтирів у незнайомому середовищі. Саме через релігійні громади новоприбулі отримують можливість долучитися до мереж взаємодопомоги, отримати інформацію про роботу, житло та інші послуги.

У цьому процесі релігійні установи – мечеті, культурні центри, громадські об'єднання – часто перетворюються на інституції первинної інтеграції, що компенсують недоліки офіційних програм. Наприклад, у Франції мусульманські організації (зокрема Union des Organisations Islamiques de France) поєднують релігійну діяльність з проведенням мовних курсів, підтримкою працевлаштування та реалізацією молодіжних ініціатив [21].

Одночасно іслам може виступати чинником політичної активізації, коли релігійна ідентичність набуває політичного виміру у відповідь на дискримінацію, ісламофобію або соціальну ізоляцію. У таких випадках релігія сприяє формуванню політичної самоідентифікації, що ґрунтується на солідарності, опорі чи вимогах рівного представництва. Це особливо помітно там, де рівень інтеграції мусульман низький, а державна політика тяжіє до асиміляції [40].

Важливим прикладом взаємозв'язку релігії та політичної ідентичності є Німеччина, де молоді мусульмани дедалі активніше беруть участь у суспільному житті, створюючи громадські рухи, політичні ініціативи, долучаючись до виборчих процесів та дискусій щодо інтеграції, секуляризму й мультикультуралізму. Тут іслам виконує не лише моральну функцію, а й слугує засобом політичного висловлення інтересів і способом представництва меншини.

Втім, існує небезпека, що релігійна ідентичність може бути задіяна у негативному контексті – для поглиблення ізольованості, підкреслення відмінностей або формування «паралельних світів». Низка досліджень демонструє, що у випадках тривалої дискримінації, медійної стигматизації та соціального тиску релігійна самоідентифікація може набувати радикалізованих форм і ставати підґрунтям протестних настроїв [21].

У скандинавських країнах, наприклад, політика мультикультуралізму сприяла інституційному оформленню мусульманських громад, але питання рівного доступу до освіти, праці та участі в суспільних процесах залишається невирішеним. Згідно з даними The Migration Policy Institute (2023), рівень безробіття серед мусульманських мігрантів у Швеції майже вдвічі перевищує середній по країні, що свідчить про наявність структурних бар'єрів, які не долаються виключно релігійними механізмами підтримки [41].

Отже, релігія, зокрема іслам, поєднує інтегративні та дезінтегративні функції, впливаючи на соціальну динаміку мігрантів, їх політичну участь та самовизначення в європейському суспільстві. Вона може слугувати ресурсом адаптації, мобілізації та захисту прав або ж – за умов структурної нерівності - чинником ізоляції й фрустрації, якщо держава не гарантує рівних можливостей для всіх груп населення. Цей дуалістичний потенціал релігії змушує переглянути класичні моделі інтеграції та соціальної політики у країнах ЄС, вимагає нових підходів до співіснування різних ідентичностей у

публічному просторі. Перспективним у цьому контексті є концепт інтеркультурного діалогу, що визнає релігію як значущий соціальний чинник, але інтегрує її в загальні цінності демократії, прав людини та солідарності .

Узагальнюючи, можна стверджувати, що релігія є невід’ємною складовою сучасної соціальної мобільності та політичної ідентичності в умовах європейської міграції. Її роль виходить за межі приватного релігійного досвіду, перетворюючись на чинник, який може як сприяти інтеграційним процесам і суспільній згуртованості, так і створювати додаткові бар’єри для стабільності європейських суспільств.

Релігія традиційно займає значне місце в суспільному бутті як форма світогляду, джерело моральних норм та інструмент соціальної взаємодії. У сучасних умовах глобалізації та активних міграційних рухів її значення не зменшується — навпаки, воно видозмінюється та посилюється. Релігійна належність дедалі частіше виступає не лише культурним маркером, а й механізмом соціального просування, адаптації, колективної підтримки та політичного самовираження [40].

Класичні концепції в соціології релігії розглядають її як елемент підтримання суспільного порядку, інструмент моральної регуляції та фактор соціальної інтеграції. Е. Дюркгейм підкреслював її здатність забезпечувати колективну єдність через ритуальні практики та спільні вірування [20]. У свою чергу, М. Вебер у праці «Протестантська етика і дух капіталізму» продемонстрував, як релігійні ідеї можуть формувати економічну поведінку та відкривати нові соціальні можливості [58, с. 145].

Релігія часто функціонує як соціальний ресурс — механізм доступу до спільноти, мереж підтримки, освітніх програм і систем посередництва в конфліктах. Це особливо помітно в контексті мусульманських діаспор у Європі. Наприклад, у Франції ісламські об’єднання нерідко виконують роль

альтернативних соціальних інституцій, надаючи допомогу в пошуку роботи, перекладацькі послуги та правовий супровід [18, с. 87].

Політична ідентичність, тісно пов'язана з релігійним самоусвідомленням, формується в процесі соціалізації всередині певної групи. Вона включає не лише світоглядні орієнтації, а й ставлення до держави, участі в політиці та оцінювання правових норм. Для мусульманських громад ЄС питання політичної ідентичності є особливо складним: з одного боку, вони прагнуть інтегруватися у нове суспільство, а з іншого — зберегти свою культурно-релігійну самобутність. Це може створювати підґрунтя для подвійної лояльності або конфлікту ідентичностей, особливо на тлі зростання ісламофобських настроїв і політичних дискурсів, що маргіналізують «інших» [40].

Наукові дослідження свідчать, що серед молодих людей мігрантського походження релігійна ідентичність нерідко стає формою реакції на дискримінацію, а часом - основою для політичної радикалізації. За даними Фонду Бертельсманна, 68% мусульманської молоді в Німеччині розглядають релігію як важливу частину свого життя, а 32% - пов'язують її із мотивацією до громадської участі [13].

Водночас релігія може також відігравати інтегративну роль: на місцевому рівні релігійні організації нерідко слугують простором для діалогу, проведення культурних ініціатив та реалізації соціальних програм, сприяючи ширшій участі мусульманських спільнот у житті приймаючих суспільств [39].

Отже, релігія виконує багатозначну функцію:

- як засіб соціальної мобільності - через підтримку громади, формування соціального капіталу, доступ до неформальних мереж і різних ресурсів;
- як інструмент політичного самовизначення - у процесах боротьби за права, представництво та формування політичних вимог;

- як потенційна перешкода для інтеграції - коли релігійне самоусвідомлення вступає у суперечність із домінантними нормами приймаючого суспільства [18, с. 213].

У межах Європейського Союзу ці питання набувають особливої значущості в контексті дискусій про моделі мультикультуралізму, рівень секуляризму та безпекові виклики. Таким чином, у XXI столітті релігія виходить за межі приватної сфери - вона стає важливим суспільно-політичним явищем, що впливає на напрями міграційної політики, питання безпеки та формування політичної культури.

1.4 Іслам у Європі: історичний огляд, сучасні тенденції, демографічні аспекти

Загальна чисельність мусульман у світі (умма) перевищує 2,2 млрд осіб, що робить іслам другою за кількістю прихильників релігією після християнства [13]. Іслам є найбільш динамічною у плані зростання релігією сучасності. Демографічний потенціал мусульманської спільноти у XXI столітті дедалі активніше впливає на демографічні, політичні, економічні та соціальні процеси як у країнах компактного проживання мусульман, так і на міжнародній арені. У сучасних наукових дослідженнях існують два основні підходи до визначення терміна «ісламізація». У широкому розумінні під цим мається на увазі процес перетворення суспільства зі стану невірності (куфр) у стан духовної просвіти (прийняття ісламу) [10].

Процес ісламізації триває вже понад 1400 років. Іслам став провідною ідеологією у 57 державах - членах Організації ісламського співробітництва, серед яких 23 країни входять до арабського світу. У 52 адміністративно-територіальних утвореннях мусульмани становлять більше половини населення. Територія, населена мусульманами, охоплює 24% світового суходолу. У вузькому, політологічному сенсі ісламізацію трактують як процес посилення впливу ісламу на різні сфери державної політики та

суспільного життя, а також як навернення до ісламу певної частини або всього етносу чи суспільства, які раніше дотримувалися іншого віросповідання, у конкретній країні або регіоні [7]. Термін «ісламізація» також використовується для означення політичних рухів, спрямованих на повернення до норм ісламського права в державному управлінні (зокрема, рух ісламізації в Пакистані наприкінці 1970-х рр.) [6, с. 135]. У «Ісламському тлумачному словнику» це поняття визначається як впровадження норм ісламу як засад суспільно-політичного життя, що може здійснюватися як «зверху» - через політику правлячої влади, так і «знизу» - під впливом фундаменталістських організацій та авторитетних релігійних діячів [5, с. 89–90]. Данський психолог і критик інтенсивних процесів ісламізації Європи Н. Сеннелъс визначає кілька її напрямів: ісламізація політичної сфери (будівництво мечетей, зміни в юриспруденції, поліцейській і пенітенціарній системах, законодавстві); економічної сфери (зокрема виробництва товарів); соціальної сфери (міське середовище і забудова, освітні інституції, соціальні служби, робочі місця, громадські простори, спортивні споруди, торгівля тощо) [10].

У сфері політичного управління виділяють вертикальну та горизонтальну ісламізацію. Вертикальна ісламізація полягає у поступовому проникненні ісламських норм у структури державної влади на загальнодержавному, регіональному та місцевому рівнях. Цей процес здійснюється в межах уже функціонуючих політичних інститутів і супроводжується посиленням ролі мусульман у політичній еліті. Горизонтальна ісламізація охоплює процеси, що відбуваються поза межами державних структур, - у сфері діяльності громадських інституцій та соціальних зв'язків. Вона спрямована на створення сприятливих умов для задоволення соціальних, економічних, політичних та культурних потреб мусульманської громади. Її характерною ознакою є розвиток горизонтальних

мереж, формування ісламських громадських організацій та груп впливу, які прагнуть здійснювати зміни в державі «знизу» [9].

Важливим чинником ісламізації Європи у сучасний період стали глобалізаційні тенденції, передусім активізація міжнародної міграції. Це спричинило значне урізноманітнення етнічної та релігійної структури населення європейських країн. Мусульманське населення Європи є неоднорідним за своїм походженням. Одна частина мусульман сформувалася тут унаслідок військових завоювань Середньовіччя (ісламської експансії), інша - в результаті мирного переселення до немусульманських держав Західної, Східної та Північної Європи. Мусульманські вторгнення в Європу розпочалися невдовзі після виникнення ісламу (610 р.). Спочатку це були короткотривалі набіги арабів і берберів на візантійську Сицилію (652 р.), а згодом - масштабніші завоювання, зокрема вторгнення на Піренейський півострів і падіння вестготського королівства 711 року. Так виник Аль-Андалус (Андалусія) - частина Арабського халіфату, яка охоплювала території сучасної Іспанії, Португалії та частини Франції. Дослідники зазначають, що вже у X ст. мусульмани становили більшість населення цього регіону, оскільки значна кількість місцевих мешканців прийняла іслам. Період Співіснування (*La Convivencia*) став важливою сторінкою історії Піренейського півострова, зокрема періодом розквіту єврейської культури в Іспанії. Мусульмани також створили в Європі низку еміратів: Сицилійський емірат існував у 831–1091 рр., Критський - від кінця 820-х років до його повернення під владу Візантії у 961 р. Загалом арабська присутність на півдні Італії зберігалася до їхнього вигнання норманами у 1072 р. Християнський контрнаступ, відомий як Реконкіста, поступово витіснив мусульманські державні утворення, і до 1236 р. від Аль-Андалуса залишилася лише провінція Гранада, яка з 1238 р. стала васалом Кастилії. Остаточне взяття Гранади військами католицьких королів у 1492 р. завершило Реконкісту та

поклато край існуванню мусульманської держави на Піренейському півострові. Мориски (маври, сарацини) - мусульманське населення Іспанії XV–XVII ст., що складалося з арабів і берберів, - мешкали переважно у Гранаді.

Проте ще до XVI–XIX століть берберські угруповання з Північної Африки здійснювали напади на прибережні та навіть віддалені райони Європи - включно з територіями сучасних Італії, Франції, Англії, Нідерландів та Ірландії - з метою захоплення християн у рабство та подальшого продажу на невідільничих ринках. У XIV столітті експансію в Європу розпочала Османська імперія, яка завоювала європейські землі Візантії та утвердила іслам як державну релігію в підконтрольних регіонах. У проміжку між 1354 роком, коли Османи перейшли на європейський берег у районі Галліполі, та 1526 роком, коли в битві при Могачі вони завдали поразки об'єднанім угорсько-чесько-хорватським військам, імперія захопила території сучасної Греції, Болгарії, Румунії, Албанії, Сербії, Північної Македонії, Чорногорії, Боснії і Герцеговини та Угорщини. Таким чином, значна частина Балканського півострова опинилася під османським контролем. До середини XVII століття Османська імперія просунулася аж до Поділля.

За умовами Бучацького мирного договору 1672 року між Річчю Посполитою та Османською імперією Західне й Східне Поділля були перетворені на османську провінцію. Османська експансія на європейському континенті завершилася після поразки імперії у Великій турецькій війні (1683–1699) зі Священною лігою, яка боролася за контроль над територіями Південної та Східної Європи. Ключовою подією цього періоду стала битва під Віднем 1683 року. Відповідно до Карловицького договору 1699 року Османська імперія втратила більшість своїх володінь у Центральній Європі, включно з Угорщиною та частинами сучасних Хорватії, Словенії й Сербії. Кримське ханство було анексоване Росією у 1783 році. У XVIII–XIX

століттях відступ Османської імперії супроводжувався масовим переселенням мусульманських біженців із її колишніх територій, що пояснює сучасну низьку частку мусульман у таких регіонах, як Угорщина, Хорватія та Трансильванія (нині — Румунія). Натомість Болгарія, що перебувала під османським пануванням до 1878 року, зберегла значні мусульманські громади (помаків).

Сучасна мусульманська присутність у Європі представлена двома основними групами: умовно автохтонним мусульманським населенням та мусульманськими громадами, сформованими внаслідок міграції. За цивілізаційною класифікацією С. Гантінгтона більшість країн Європи - Північна, Західна та значна частина Південної - належать до Західної (західно-християнської) цивілізації. Східноєвропейські держави - Білорусь, Україна, Молдова та європейська частина Росії - віднесені до Православної (східно-християнської) цивілізації.

Окремі регіони південно-східної периферії Європи, зокрема Балкани, Крим і Кавказ, зараховані до Ісламської цивілізації [2]. На сході та південному сході континенту перетинаються дві лінії поділу - цивілізаційна та глобальна геополітична між Північчю й Півднем. Це створює підґрунтя для напруженої геополітичної ситуації, а також міждержавних і внутрішніх конфліктів з виразним етнічно-релігійним компонентом. До країн із умовно автохтонним поширенням ісламу в Європі належать Албанія, окремі частини Боснії і Герцеговини, Сербії, Північної Македонії, Кіпру, Болгарії, Чорногорії, України (Автономна Республіка Крим) та Росії (передусім північнокавказькі республіки — Карачаєво-Черкесія, Кабардино-Балкарія, Північна Осетія — Аланія, Чечня, Інгушетія, Дагестан, а також Татарстан і Башкортостан). Ці території розташовані на південно-східній околиці Європи, а поширення ісламу тут зумовлене історичними чинниками та географічними особливостями.

Албанія є єдиною європейською державою, у якій мусульмани становлять абсолютну більшість населення (79,9%) [13]. Масове прийняття ісламу албанцями-християнами відбулося у XV столітті під час османського правління. Нині більшість албанців є прихильниками сунітського ісламу (57%). Окрім сунітів, у країні проживають бекташі (близько 120 тис. осіб, або 2,1% населення), які дотримуються пантеїстичних релігійних поглядів, вбачаючи у ісламі, християнстві та юдаїзмі прояви єдиної віри. Частка вірян значно скоротилася у період соціалістичного режиму, коли релігійна діяльність була заборонена (1947–1991). У Боснії і Герцеговині мусульмани становлять понад 60% населення [13]. Це федеративна держава, що складається з Федерації Боснії і Герцеговини та Республіки Сербської, тоді як округ Брчко перебуває під міжнародним контролем. Боснійці (босняки) є єдиним слов'янським народом, який прийняв іслам і зберіг власну мову та національну ідентичність. У країні простежується чітка відповідність між етнічним і релігійним складом населення. Окрім боснійців, іслам сповідують албанці, турки, а також частина хорватів і сербів.

На Балканах сформувалися автохтонні ісламізовані етнічні спільноти, зокрема:

- косовари (косовські албанці) - слов'янське населення, ісламізоване у XIV столітті, яке до цього з IX століття сповідувало християнство. Косово є регіоном Європи з найвищою часткою мусульман - 90,0% населення [13]. Тут також спостерігається відповідність між етнічними та релігійними параметрами населення. Республіка Косово — частково визнана держава на Балканах, незалежність якої станом на 2020 рік визнали 98 держав - членів ООН. Від 1389 до 1912 року регіон офіційно входив до складу Османської імперії. Після конфлікту 1999 року між сербами та албанцями край був переданий під управління ООН, хоча юридично залишався автономною територією у складі Сербії.

У 2008 р. парламент Косова односторонньо проголосив незалежність цього краю, однак Україна не визнала суверенітет Косова.

- Помаки – болгари, які прийняли іслам і розмовляють болгарською мовою з численними турецькими запозиченнями та значним прошарком старослов'янізмів. Основні райони їхнього проживання — південні та південно-східні області Болгарії (до 300 тис. осіб), прикордонні регіони Греції (до 50 тис. осіб) та територія Туреччини (до 200 тис. осіб). Сам етнонім «помак» є зовнішнім означенням і в болгарській мові має зневажливий відтінок - «пособник», «поплічник».
- Тóрбеші – ісламізовані у XV–XVIII ст. македонці, які зберегли власну мову; їхня ідентичність сформована під впливом різних культурних нашарувань — турецьких, болгарських та албанських. Оселяються здебільшого у західних районах Республіки Північна Македонія (40–80 тис. осіб), а також у прикордонних зонах Албанії (80–120 тис. осіб). Етнонім «тóрбеш» має принизливе походження (від македонського «торба»).
- Горанці (приблизно 60 тис. осіб) – мусульмани, які мешкають у південній частині Косова й розмовляють сербською або діалектом болгарської мови. Їхньою етнічною територією є регіон Гора — трикутна зона між Косовом, Албанією та Північною Македонією. Після конфлікту 1999 р. частина горанців була змушена залишити свої домівки через загострення міжетнічних відносин з албанським населенням; нині більшість проживає в Сербії.
- Чорногорці-потурченці – мешканці Чорногорії, які прийняли іслам у XVI–XVII ст. Їхня кількість є незначною, а культурні особливості менш виражені порівняно з помаками чи торбешами.

Умовно автохтонні мусульмани сформували групу держав на Балканському півострові, де частка послідовників ісламу є однією з найвищих (див. рис.). У країнах Західної, а також окремих регіонах Північної

та Південної Європи мусульманські громади виникли переважно внаслідок міграційних процесів другої половини XX - початку XXI ст.

До держав із найбільшою часткою мусульманського населення (понад 20%) належать Албанія, Боснія і Герцеговина та Республіка Північна Македонія (34,9%) [13]. До категорії країн з часткою у 11–20% входять Франція та Чорногорія. Значний відсоток мусульман (6–10%) спостерігається в Німеччині, Швеції, Швейцарії, Австрії, Нідерландах, Бельгії, Болгарії та Ліхтенштейні. Групу країн із 1–5% мусульман становлять Норвегія, Велика Британія, Іспанія, Італія, Словенія, Хорватія, Греція та Україна. У решті європейських країн частка мусульман не перевищує 1%.

В Україні мусульманське населення представлене кримськими татарами (самоназва - кримли) - корінним тюркським народом, який сформувався на території Кримського півострова та степової України. За переписом 2001 р., в Україні проживало 248,2 тис. кримських татар. Два інші автохтонні тюркомовні народи Криму - кримчаки та караїми - сповідують неортодоксальні форми юдаїзму.

Нові хвилі міграції мусульманського населення до Європи були спричинені низкою факторів. Насамперед, процеси деколонізації у 1950–1960-х рр. призвели до масового переселення жителів колишніх колоній - військових, представників адміністрацій, членів еліт, які співпрацювали з колоніальною владою. Іншим вагомим чинником стала потреба європейських держав у робочій силі. Проте, починаючи з середини 1970-х рр., країни Європи скорочували імпорт трудових мігрантів, встановлювали суворіші імміграційні вимоги та ініціювали програми повернення заробітчанин. Однак ці заходи не знизили загальний рівень імміграції, а лише змінили її структуру: чисельність мігрантів продовжувала зростати через возз'єднання сімей і вищий рівень народжуваності серед мусульманських громад.

На початку XXI ст. соціально-економічні чинники знову підсилили привабливість Європи для вихідців із мусульманського світу. Додатковий імпульс масовим переміщенням надали події 2015 р., коли конфлікти в Північній Африці та Південно-Західній Азії спричинили масштабну хвилю вимушеної міграції (потік біженців).

Частка мусульман у населенні Європи продовжує зростати. Упродовж 2010–2016 рр. вона збільшилася з 3,8% до 4,9% (з 19,5 млн до 25,8 млн осіб). За прогнозами, до 2050 р. цей показник може сягнути 11,2% і більше - залежно від темпів міграції. Навіть за умов нульової міграції частка мусульман зросте до приблизно 7,4% завдяки вищому природному приросту [12]. Найчисельніші групи іммігрантів - марокканці (2,8 млн), турки (2,8 млн) та алжирці (1,8 млн) [13].

Ісламізація - як процес посилення впливу ісламу в різних сферах суспільно-політичного життя - становить виклик для держав, де мусульманські громади сформувалися відносно недавно, насамперед у Західній та Північній Європі. Країни ЄС й інституції Європейської Комісії розробляють нові моделі інтеграції мусульман, замінюючи модель мультикультуралізму, що виявилася малоефективною. Натомість висувається реляційна концепція, яка ґрунтується на трьох ключових засадах: соціальній рівності, культурній різноманітності та політичній єдності.

З огляду на сучасні процеси, у Європі може сформуватися регіональна форма ісламу - так званий «європейський іслам» (євроіслам), що поєднуватиме базові принципи ісламу з локальними культурними традиціями європейських суспільств і практиками країн походження мігрантів.

Процеси ісламізації Європи, зокрема у контексті принципу національного самовизначення (як у випадку Косова), актуалізують необхідність оновленого осмислення таких понять, як суверенність, міжнародно визнана та невизнана держава, суверенна суб'єктність.

Розділ 2. ІСЛАМСЬКИЙ ФАКТОР У МІГРАЦІЙНИХ ПРОЦЕСАХ ДО ЄС: ПОЛІТИКА ТА ПРАКТИКА ДЕРЖАВ-ЧЛЕНІВ

2.1 Європейська політика мультикультуралізму, інтеграції та секуляризму

На європейському континенті концепція мультикультуралізму та проблема збереження національної ідентичності виникли паралельно з масштабними міграційними процесами, будучи фактично їхнім прямим наслідком. Нагальна потреба інтегрувати величезні групи новоприбулих у соціальну та культурну структуру приймаючих країн вимагала політичних рішень, для яких не існувало попередніх історичних аналогів. Оскільки початкова хвиля міграції розглядалася як тимчасова і нетривала, держави не очікували, що приїжджі, котрі шукали роботу й кращих умов життя, прагнутимуть залишитися як повноправні члени нових суспільств чи як постійні мешканці. Коли ж ця тенденція проявилася виразно, а мігранти почали осідати на нових територіях, уряди та громадськість виявилися неготовими до наслідків таких змін. Міграція швидко перетворилася на процес, що виходив за межі ефективного контролю і супроводжувався загостренням конфліктів. Її масштаби зросли, характер зазнав трансформацій, сформувалися нові типи мігрантів.

Особливу загрозу сьогодні становлять великі групи біженців та нелегальних мігрантів. Біженці зазвичай не прагнуть інтегруватися в приймаюче суспільство: одні розраховують повернутися на батьківщину після завершення воєнних конфліктів, інші задовольняються соціальними виплатами, які отримують у межах гуманітарних програм. Нелегальні мігранти опиняються в іншій ситуації: через відсутність документів вони не

можуть опанувати мову на належному рівні, легально працевлаштуватися чи здобути кваліфікацію. Унаслідок цього значна частина з них змушена вступати у взаємодію з кримінальними структурами, залучаючись до торгівлі людьми, наркобізнесу та інших протиправних дій, що робить їх фактичними антагоністами суспільств, які їх приймають. Поява нових категорій мігрантів посилює етнічні та релігійні суперечності не тільки між місцевим населенням і прибулими, а й усередині самих іммігрантських громад. Це сприяє подальшій політизації етнонаціональних питань. У результаті у багатьох європейських країнах спостерігається радикалізація суспільних настроїв (у тому числі прояви неонацизму), а також зростання загроз, пов'язаних із конфесійним ісламським тероризмом.

Аналізуючи наслідки неконтрольованої міграції, варто звернути увагу на кілька поширених недоліків у наукових підходах до вивчення цього феномену. По-перше, досі відчутною залишається невизначеність і недостатня концептуальна чіткість щодо політики мультикультуралізму як інструмента подолання міграційних викликів. По-друге, частина дослідників не враховує, що хаотична і несистемна імплементація політики мультикультуралізму може становити загрозу для збереження цілісності національної ідентичності корінного населення, закріплюючи і навіть «консервуючи» культурні моделі, що заносяться мігрантами й часто не відповідають нормам приймаючих суспільств. По-третє, сучасна політична наука переважно не розглядає альтернативні моделі врегулювання етнокультурних та інтеграційних процесів, обмежуючись рамками мультикультуралізму і не пропонуючи інноваційних підходів, які б відповідали рівню розвитку сучасного громадянського суспільства. Через це конкурентні еволюційні стратегії розвитку європейських соціумів залишаються значною мірою невизначеними і далекими від завершеного

формування. Проте така ситуація не є ані унікальною, ані критично небезпечною.

Як уже зазначалося, сучасний мультикультуралізм має відносно коротку історію - лише кілька десятиліть, хоча спроби поєднання культур у межах асиміляційних практик відомі значно раніше. Термін «мультикультуралізм», який позначає модель взаємовідносин між мігрантами та місцевим населенням без наголосу на асиміляції, уперше з'явився в Канаді у 1960-х роках XX століття. У 1971 році цей підхід отримав офіційно-правове закріплення, ставши фундаментальним принципом державної політики щодо іммігрантів. Відтоді мультикультуралізм визнається основою політичного устрою канадського суспільства, яке характеризується суттєвим етнічним, расовим та релігійним різноманіттям. З політичного погляду, мультикультуралізм означає легітимізацію культурного плюралізму, тобто визнання права різних етнічних, культурних і релігійних груп співіснувати в межах однієї держави. Із цього випливає, що мігранти мають право на публічне представлення власної культурної специфіки та збереження традиційного способу життя [5].

По суті, мультикультуралізм теоретично допускає існування в межах одного національного простору множинності різних етнонаціональних або конфесійних груп, які не втрачають власної ідентичності. Американська дослідниця Сейла Бенхабіб наголошує, що в умовах співіснування різних ідентичностей держава може регулювати мультикультурну різноманітність через відповідні соціальні механізми. До таких вона відносить егалітарну взаємність, добровільний вибір особою тієї чи іншої ідентичності, право на вихід із певної групи, а також створення різних асоціацій і об'єднань [1].

Аналізуючи різні моделі взаємодії норм, традицій, релігійних і правових систем у різних країнах, С. Бенхабіб прагне поєднати прагнення культурних груп до збереження самобутності - характерне для ідеології

мультикультуралізму - з ключовими ліберальними принципами західної демократії: індивідуальною свободою та рівністю громадян. Як інструментарій пропонується створення умов для розвитку культур і субкультур у межах демократичного політичного простору за умови їхньої готовності до динаміки, а не до «заморожування» своїх традицій. При цьому важливо враховувати, що будь-яка різноманітність - етнічна, культурна, національна - передбачає вихід за межі статичної структури й формування нових конфігурацій, які поєднують складніші елементи в межах соціальної системи, що розвивається. У цьому проявляється певна внутрішня суперечливість мультикультуралізму: з одного боку, він виступає як ідеологія, що забезпечує політичну толерантність і поважне співіснування.

З іншого боку, мультикультуралізм постає не лише як ідеологія, а й як практична модель культурної різноманітності, що реалізується у вигляді мозаїчних культурних сегментів, які існують у рамках власних інокультурних кордонів і не інтегруються в спільну культурну матрицю суспільства. За відсутності зв'язків між такими фрагментами втрачається можливість формування єдиної перспективи подальшого соціального розвитку. Ба більше, надмірне зосередження на збереженні національної ідентичності окремих груп породжує різні форми фобій – демографічних, політичних, мовних, матеріальних. Подолати ці проблеми, очевидно, можна лише через розвиток таких форматів культурної взаємодії, які не завдавали б шкоди жодній зі сторін.

Спроби створення нових культурних моделей у рамках мультикультуралізму в європейській практиці не дали бажаних результатів. Саме тому у 2010 році лідери Німеччини, Франції та Великої Британії відкрито заявили про провал політики мультикультуралізму. «Ми занадто переймалися ідентичністю тих, хто прибуває до країни, і приділяли надто

мало уваги ідентичності самої приймаючої держави», – зазначив Н. Саркозі [10].

Проте дослідники трактують причини кризи мультикультуралізму дещо інакше. На їхню думку, невизначеність цієї моделі як реального соціального явища пояснюється кількома чинниками:

- мультикультуралізм як теоретична концепція не має міцної методологічної основи, чіткої дослідницької методики, науково обґрунтованих висновків і практичних рекомендацій;

- принцип толерантності, покладений в основу мультикультурної політики, виявився несумісним з багатьма релігійними та соціокультурними вимогами, привнесеними мігрантами з нехристиянських суспільств і поданими у формі ультиматуму до приймаючої сторони;

- у політичній практиці бракує науково обґрунтованого розуміння того, чи можливо і яким чином у демократичній системі поєднати антидемократичні вимоги деяких груп мігрантів із усталеними нормами життя місцевого населення;

- механізм інтеграції мігрантів не може бути ефективно розроблений без їхньої активної участі, а також без готовності до компромісів і відкритого діалогу щодо питань, які впродовж тривалого часу залишалися табуованими для обох сторін.

На цих положеннях наголошує більшість європейських політологів. Доцільно погодитися з думкою Р. Рагаускаса, згідно з якою відповідно до сучасної парадигми «розуміння культурних відмінностей є умовою справедливості, а суспільство стає сильнішим тоді, коли всі люди сприймаються такими, якими вони є» [7].

Втім, у реальності ситуація розгортається інакше, що й підтверджується численними ознаками кризи мультикультуралізму. Гарантоване державою визнання культурної інакшості мігрантів часто

абсолютизується й призводить до несподіваних наслідків. Поширеною є ситуація, коли визнання та повага з боку місцевої більшості породжують у частини мігрантів (особливо серед мусульман) уявлення про власну культурну перевагу. Деякі національні меншини перебільшують значення своїх етнічних та релігійних особливостей, намагаючись нав'язати їх автохтонному населенню. Відкритість, толерантність, вимоги первинної натуралізації – знання мови, дотримання демократичних норм, готовність працювати – нерідко відкидаються ними, що суперечить самій логіці інтеграції. Це стосується й міжкультурного діалогу в межах європейських цінностей. Такі принципи, як демократія, толерантність, повага до прав і свобод людини, верховенство права, свобода слова, багатьма мігрантами просто ігноруються.

Найгострішим і найконтroversійнішим питанням у цьому контексті є поведінка мусульманських громад, чисельність яких в Європі постійно зростає. Багато з них не ототожнюють себе з країнами проживання, не визнають місцевих культурних норм, традицій, світогляду і стилю життя. Варто погодитися з Р. Рагаускасом, який підкреслює, що небажання цих груп «стати частиною західного суспільства призводить до зростання екстремістських настроїв, соціальної ізоляції, міжнаціональної напруги, а прихильники радикального ісламу негативно ставляться до Заходу, підтримують тероризм і взагалі не мають наміру інтегруватися у соціальне середовище, у якому проживають і благами якого користуються» [7].

Проголошуючи ідею паралельного співіснування різних культур, мультикультуралізм не бере до уваги той факт, що множинність форм побутової культурної відмінності не є ані рівноцінною, ані взаємно сумісною. Концепція поліцентризму, яку пропонують замість ієрархізованої моделі культурних відносин як універсальний принцип співжиття етносів і їхніх культурних систем, у практичному вимірі не демонструє ефективності.

Показовим у цьому контексті є французький досвід, у рамках якого намагання зберегти культуру титульної нації здійснювалося через інтеграцію до неї найкращих елементів культур етнічних меншин. З одного боку, прагнення запобігти розмиванню ментальних кордонів національної культури шляхом включення мігрантів до спільної громадянської ідентичності спричинило зниження рівня національно-культурної ідентичності самих носіїв титульної культури. З іншого боку, легітимована мультикультуралізмом деієрархізація національних культур та офіційне визнання культурної різноманітності поступово, але невідворотно сприяють тому, що іншокультурне міграційне середовище дедалі активніше намагається нівелювати й поглинати європейську культурну традицію.

Для оцінки потенційних наслідків таких процесів доцільно звернутися до аналізу витоків політики мультикультуралізму. На європейському континенті мультикультуралізм став інструментом реагування на потреби економічного зростання та виконання завдань соціальної політики. Саме тому вже в другій половині XX століття Європа зіткнулася з багатовимірною іншокультурною реальністю – цивілізаційною, расовою, етнічною, конфесійною й побутовою, – принесеною численними мігрантами й такою, що вимагала швидкого політичного врегулювання. Початковою причиною післявоєнної імміграції став гострий дефіцит робочої сили, обумовлений руйнівними наслідками світового конфлікту. Саме в цей період виникла потреба в розробці належних політичних заходів для негайного впорядкування міграційних процесів і визначення їхніх довгострокових перспектив.

Однак замість політичного підходу до визначення правового статусу мігрантів і врегулювання питань їхнього майбутнього в державах прибуття, основу політики (і це зберігається досі) становив етичний принцип толерантності. Фактично, визнання інакшості, закладене в основи

європейської політики мультикультуралізму, нині сприяє не інтеграції, а навпаки – укріпленню етнокультурної ідентичності мігрантів, особливо в умовах їхнього тимчасового перебування як гастарбайтерів. Це свідчить про те, що насправді мультикультурна політика споконвічно мала приховану мету – забезпечити повернення мігрантів на історичну батьківщину, а не інтегрувати їх у суспільство країни перебування.

Водночас, попри відсутність громадянства, на рівні повсякденного соціального життя мігранти сьогодні фактично користуються майже тими ж правами і можливостями, що й автохтонне населення. Проте у сфері національної ідентичності ситуація суттєво відрізняється. У Європі національна ідентичність визначається, передусім, через громадянську приналежність: громадянин Німеччини – німець, громадянин Великої Британії – англієць тощо. Національна ідентичність включає не лише юридичну рівність та загальні правила співжиття, але й цілий комплекс загальнонаціональних (державних) чинників – літературну мову, історично сформовані державні символи, традиції, правила, систему освіти й культуру.

Однак мультикультуралізм, як зауважують дослідники, «заперечує єдиний культурний стандарт усередині національної держави», хоча загалом визнає національну форму, пропонуючи «коригування» у вигляді відмови від концепції офіційної культури, що фактично призводить до її внутрішньої деконструкції [4]. На практичному рівні це рівноправне співжиття культурних моделей перетворюється на поширення нетолерантного ставлення до наявних суспільних норм або навіть на їхнє ігнорування, що супроводжується домінуванням іншокультурних вірувань, антидемократичних звичаїв і традицій.

Фактично відбувається руйнація однієї з основних цілей будь-якої нації – формування й підтримання загальної культурної ідентичності, яка об'єднує всіх громадян у політичних інтересах народу. Важливим аспектом, що

підтримує національну ідентичність, є ідея взаємної толерантності культур та їхніх носіїв, закладена в мультикультуралізмі. Хоча концепція передбачала паралельне існування різних культур, від самого початку передбачалося, що водночас відбуватиметься їхнє взаємне проникнення, взаємозбагачення та розвиток у межах європейської культури.

Прихильники європейського мультикультуралізму наївно розраховували на те, що завдяки демократичним механізмам процес інтеграції культурних елементів мігрантів із країн «третього світу» у місцевий культурний простір і навпаки відбуватиметься практично автоматично. Усвідомлення помилковості такої політики спричинило появу концепції політкоректності. Її сутність полягала у замовчуванні негативних аспектів міграційного процесу з етичних міркувань – щоб ненароком не образити « гостей », переважно незваних. Проте некоректна поведінка певних груп мігрантів у країнах прийому дедалі частіше викликала роздратування серед місцевого населення. Політкоректність стала відповіддю на усвідомлення того, що інтеграційні проблеми вирішити успішно неможливо, і водночас відображала страх за майбутнє власної держави.

Результати цього підходу виявилися вкрай негативними. Масове збільшення міграційних потоків у країни з демократичною формою правління, прискорене кризовими явищами у ряді слаборозвинених держав, поступово перетворюється на фактор постійної політичної й соціокультурної нестабільності для держав прийому. Хоча більшість мігрантів переселялися через військові конфлікти, бідність або порушення прав людини, а деякі – заради користування соціальними благами розвинених країн, поведінка певних груп мігрантів часто не відповідала очікуваному почуттю вдячності або елементарним принципам толерантності. Втручаючись у чужий політичний простір, вони майже постійно ігнорують місцеві «правила гри» та

намагаються нав'язати власне бачення норм суспільного життя, яке зазвичай є чужим для європейців.

Особливо критичною стала ситуація із стрімким збільшенням великого, погано контрольованого потоку мігрантів у стабільні європейські країни, що застало політиків практично зненацька. Невідкладна потреба у вирішенні проблем, викликаних невизначеною міграційною політикою та загостренням конфліктів між мігрантами й місцевими суспільствами, спричинила появу ідеї культурного плюралізму, історично непідтвердженої практикою. Американські соціологи, зокрема У. Кимлики, М. Уолцер, Н. Глейзер, Р. Бернстайн та інші, переконували, що побудова змішаного суспільства на основі мультикультуралізму не лише бажана, але й цілком можлива.

Американська політика мультикультуралізму, спочатку спрямована на впорядкування та державне врегулювання процесу інтеграції численних іншокультурних мігрантів, у поспішному перенесенні на європейський ґрунт виявилася неадекватною через ігнорування особливостей європейської імміграції. На відміну від Канади, Австралії та США, європейська міграція відрізняється за національним складом, культурними нормами, а також за причинами і цілями переселення. Тому мультикультуралізм, що передбачає не лише толерантність, а й інтеграцію елементів культур мігрантів у приймаюче суспільство, став джерелом політичного занепокоєння в Євросоюзі.

Як зазначають деякі дослідники, спочатку «дискурс мультикультуралізму дозволяв перенести соціальну проблематику в моральний план, перекодувати соціальні відносини у відносини з приводу ідентичності» [4]. Проте згодом виявилось, що від такого «перекодування» очікувати позитивних результатів марно. Політика асиміляції, впроваджена у 1980-х роках, також не дала бажаних результатів, оскільки спиралася на одностороннє застосування принципу толерантності. Цей принцип передбачає взаємну повагу до законів, культурних цінностей, традицій і норм

людського співіснування. Проте значна частина мігрантів із культурою, чужою для європейців, не прагне до інтеграції в нове суспільство, що формує конфлікт цивілізацій.

Особливе занепокоєння викликає поведінка частини мусульманських мігрантів, які ігнорують мову, культуру та традиції країн прийому, а деякі групи відкрито демонструють неприйняття цих цінностей і стають джерелом агресивного екстремізму [2]. Тому мультикультуралізм у жодній із європейських країн не зміг реалізуватися ані як ідеологія, ані як політика. Спроби його впровадження призвели до зростання націоналізму, расизму й ксенофобії в раніше стабільних суспільствах.

Реальні загрози полягають у поступовому розмиванні корінних національностей, втраті ними національних особливостей та спрощенні національної культури. Паралельне існування іммігрантів із культурою, що не обмежена політико-правовими нормами, часто призводить до агресивного насадження власних релігійних і культурних практик. Наприклад, громадяни багатьох європейських країн із неприхованим занепокоєнням спостерігають швидке поширення мусульманських мечетей і мінаретів на континенті, що свідчить про зміну релігійної карти Європи та потенційний перехід її до культурного простору ісламізму. Екстремістські групи деяких мігрантів уже відкрито закликають до терору та усунення лідерів демократичних держав.

У цих умовах європейці мають виходити з принципу громадянської єдності: всі громадяни повинні мати рівні права й обов'язки, незважаючи на культурні, мовні чи традиційні відмінності. Право вибору власної ідентичності є, проте верховенство громадянської ідентичності має залишатися пріоритетом. Європейські держави допустили серйозний політичний прорахунок, залишивши частину правового поля для стихійного визначення норм мігрантами. Нагальним завданням є повернення до власних правових норм і суворе їхнє застосування, включно із каральними заходами

до порушників, незалежно від посилянь на незнання законів чи етнічні, релігійні чи культурні особливості.

2.2 Сучасні міграційні процеси до ЄС: проблематика інтеграції мусульманських громад

Перший етап мусульманської міграції до Європи, що тривав із кінця 1940-х до середини 1960-х років XX століття, безпосередньо пов'язаний із процесом деколонізації та розпадом світової колоніальної системи. У цей період колишні європейські метрополії, насамперед Велика Британія, Франція, Нідерланди, Бельгія та Іспанія, переживали економічне відновлення після Другої світової війни й відчували гостру нестачу робочої сили. У відповідь на це вони відкрили свої ринки праці для іммігрантів із колишніх колоній в Азії та Африці. Саме тоді почали формуватися етнічно й територіально окреслені мусульманські громади: у Франції — вихідці з арабського Магрибу (Алжир, Марокко, Туніс), у Великій Британії — з Пакистану, Індії та Бангладеш, у Німеччині, Нідерландах, Австрії й Данії — переважно трудові мігранти з Туреччини, а в Іспанії — переважно марокканці. У великих європейських містах — Парижі, Лондоні, Берліні, Брюсселі, Роттердамі — поступово сформувалися компактні «мусульманські райони» з релігійно та культурно гомогенною структурою населення. Ці райони часто характеризувалися низьким соціально-економічним рівнем життя, обмеженими можливостями працевлаштування та відносною ізольованістю від європейського соціуму. Уже на цьому етапі виявилися перші ознаки майбутніх труднощів інтеграції — мовні бар'єри, збереження традиційного способу життя, а також соціально-побутові відмінності, що зумовлювали слабку взаємодію між місцевим населенням і новоприбулими громадами.

Друга хвиля мусульманської міграції, що охопила 1980–1990-ті роки, була зумовлена завершенням холодної війни, новими геополітичними реаліями та кризовими явищами в країнах Північної Африки, Близького Сходу та Південної Азії. Рушійними чинниками стали масове безробіття, політична нестабільність, авторитарні режими, поширення радикальних релігійних рухів, зростання демографічного тиску, а також наслідки воєн та епідемій. У цей час мусульманські діаспори в Європі істотно зросли — як за рахунок нових іммігрантів і возз'єднання сімей, так і завдяки високому природному приросту населення. Попри кількісне збільшення, ці громади залишалися слабко інтегрованими в економічний і політичний простір приймаючих країн. Європейська модель мультикультуралізму, що утвердилася в цей період, на практиці виявилася радше системою співіснування окремих етнокультурних спільнот, ніж їхньої глибокої соціальної інтеграції. Дослідження Євростату (2024) підтверджують, що в країнах Західної Європи, зокрема у Франції, Нідерландах і Бельгії, понад 60 % мусульманського населення проживає у районах з високою етнічною концентрацією, що ускладнює процеси культурної взаємодії.

У 2020–2025 роках у межах нової міграційної динаміки, посиленої конфліктами в Сирії, Афганістані, Судані та Палестині, спостерігається відновлення дискусій про ефективність мультикультуралізму та пошук альтернативних моделей інтеграції. Європейський Союз посилив увагу до питань соціальної згуртованості, релігійної толерантності та протидії сегрегації — зокрема через програми «New Pact on Migration and Asylum» (2023) та «Action Plan on Integration and Inclusion 2021–2027».

Разом із зростанням чисельності мусульманського населення у країнах Європейського Союзу іслам поступово утвердився як друга за кількістю послідовників релігія Європи після християнства. За даними Pew Research Center та Євростату (2024), частка мусульман у загальній структурі населення

ЄС перевищує 7 %, а в окремих країнах, таких як Франція, Бельгія, Австрія та Швеція, цей показник сягає 10–12 %. Така демографічна динаміка зумовила глибокі соціокультурні зрушення в структурі європейських суспільств і трансформацію способу життя мусульманських меншин.

За даними The Halal Times (2025), станом на 2025 рік кількість мусульман у Європі досягла 46 мільйонів осіб, що становить 6% від загального населення континенту (745 млн). Це означає зростання на 136% порівняно з 2010 роком, коли мусульманська громада налічувала лише 19.5 мільйонів осіб (3.8%). Динаміку цього процесу наочно ілюструє *Рисунок 1*.

З початку XXI століття спостерігається активна політизація європейських мусульманських громад. Представники діаспор дедалі частіше беруть участь у політичному житті — створюють партії, громадські організації та релігійні асоціації, покликані відстоювати їхні права та інтереси. Наприклад, у Франції у 2020-х роках активно діє «Французька рада мусульманської віри» (CFCM), у Німеччині — «Центральна рада мусульман» (ZMD), а у Великій Британії — «Мусульманська рада Великої Британії» (MCB), які стали важливими посередниками у діалозі з державними інституціями. Ці структури не лише сприяють представництву мусульман на політичному рівні, а й формують альтернативні канали комунікації, що відрізняються від традиційно європейських механізмів громадянської участі. Водночас сучасна геополітична ситуація та загострення конфліктів у мусульманському світі (Сирія, Палестина, Афганістан, Судан) вплинули на зростання радикальних настроїв у частині молодого покоління мусульман діаспори, особливо у великих мегаполісах Західної Європи. Це призвело до посилення суспільних побоювань, поширення ксенофобських настроїв і політичної риторики нетолерантності. Європейська комісія з прав людини (2023) зафіксувала, що рівень антимусульманських інцидентів у країнах ЄС

зріс на понад 30 % у порівнянні з 2018 роком, що свідчить про тенденцію до поляризації суспільств.

Окрім цього, мусульманські громади у Європі протягом останніх двох десятиліть продемонстрували нові форми внутрішньої стратифікації. Поряд із традиційними етнічними групами (турки, араби, пакистанці, сомалійці) сформувалися відмінності за рівнем освіти, економічним становищем та ступенем інтегрованості у європейський простір. Це спричинило конкуренцію між різними етноконфесійними групами за лідерство в межах спільного культурного простору, а також за вплив у містах із компактним проживанням мусульман.

Розвинена мусульманська інфраструктура - мечеті, культурні центри, школи, халяльні підприємства та ЗМІ - сприяє збереженню релігійної ідентичності та задоволенню базових потреб громади, проте водночас поглиблює тенденцію до соціального відособлення. За оцінками Європейського інституту з питань міграційної політики (EIMI, 2024), понад половина мусульманських громад у Західній Європі веде активне соціокультурне життя в межах власних інституцій, що обмежує їхню інтеграцію у ширший європейський контекст. Таким чином, процеси саморозвитку й самовідтворення мусульманських меншин дедалі частіше відбуваються поза рамками європейських суспільних і освітніх інститутів, створюючи нові виклики для політики інтеграції в межах ЄС.

Третя, сучасна хвиля міграції до Європейського Союзу бере свій початок із подій так званої «арабської весни», що розпочалася наприкінці 2010 року та охопила понад двадцять держав Північної Африки й Близького Сходу. Масові протести, громадянські війни та політичні перевороти, зокрема в Сирії, Лівії, Ємені, Єгипті та Тунісі, спричинили масштабні міграційні потоки до Європи. Цей процес супроводжувався безпрецедентною гуманітарною кризою, особливо після 2015 року, коли кількість біженців і

шукачів притулку різко зросла. За даними Управління Верховного комісара ООН у справах біженців (UNHCR), лише у 2015–2016 роках до країн ЄС прибуло понад 1,3 мільйона мігрантів, більшість із яких були мусульманами з Сирії, Іраку, Афганістану та Еритреї.

Третя хвиля міграції характеризується значними коливаннями у кількості заяв на міжнародний захист, що відображено на *Рисунок 2*. У 2024 році понад 900 000 осіб вперше подали заявки на притулок у країнах ЄС, що на 13% менше порівняно з 2023 роком. Сирія залишається основною країною походження шукачів притулку, сирійці подали 148 000 заяв (16% від загальної кількості), за ними йдуть венесуельці з 72 800 заявками (8%) та афганці з 72 200 (8%)

На початку 2020-х років ситуація залишалася динамічною. Нові хвилі переміщення населення були зумовлені ескалацією конфліктів у Сирії, Судані, Палестині, Афганістані та Сахельському регіоні, а також наслідками зміни клімату — посух, нестачі води та продовольчої нестабільності, які, за оцінками Міжнародної організації з міграції (ІОМ, 2024), сприяли формуванню так званої екологічної міграції. Ці чинники перетворили нинішню хвилю міграції на багатовимірний процес, у якому поєднуються політичні, економічні, релігійні та екологічні мотиви переселення.

Визначити часові межі цієї хвилі наразі складно. За прогнозами Європейської комісії (2025), пік міграційного напливу ще не досягнуто, оскільки триваючі конфлікти на Близькому Сході та в Африці продовжують провокувати нові потоки переселення населення. До того ж сучасна міграція дедалі частіше має тривалий або незворотний характер: значна частина біженців оселяється в країнах ЄС на постійній основі, отримуючи статус резидентів або громадян після тривалого перебування.

У відповідь на ці виклики Європейський Союз запровадив низку інституційних і політичних заходів, зокрема *New Pact on Migration and*

Asylum (2023), спрямований на баланс між безпекою кордонів і гуманітарною відповідальністю. Попри це, між державами-членами й досі існують глибокі розбіжності у підходах до розподілу біженців, що свідчить про складність формування єдиної європейської політики у сфері міграції.

Сучасна хвиля міграції до країн ЄС має принципові відмінності від попередніх, які проявляються у кількох вимірах:

За масштабами: кількість мігрантів і біженців, що прибувають до Європи, істотно перевищує показники попередніх періодів. Загальний обсяг міграційного потоку став значним економічним і соціальним тягарем для європейських суспільств. Так, лише з січня по листопад 2015 року до кордонів ЄС дісталось близько 750 тисяч мігрантів (порівняно з 280 тисячами у 2014 році), при цьому близько 90 % прибули морським шляхом до узбережжя Італії та Греції. Основна частина біженців походила з Сирії (понад 50 %), Афганістану (14 %), Еритреї (8 %), Нігерії (4 %) та Іраку (2 %). У липні того ж року кількість мігрантів, зафіксованих поблизу кордонів ЄС, вперше перевищила 100 тисяч осіб на місяць.

- За характером міграції: ця хвиля має переважно вимушений характер, зумовлений війнами та збройними конфліктами. Якщо попередні міграції переважно приносили до Європи трудових мігрантів і членів їхніх сімей, то нинішня хвиля складається переважно з біженців, які рятуються від воєн або прагнуть знайти притулок у стабільних і заможних суспільствах. Вона супроводжується значною часткою нелегальних переміщень і високим рівнем соціальної маргіналізації. Багато прибулих належить до соціально вразливих верств населення, що підвищує ризик асоціальної поведінки, порушень громадського порядку та культурної напруги в країнах прийому.
- За напрямками міграційних потоків: у сучасних умовах вже не простежується пряма «постколоніальна залежність» між країною-донором і країною-реципієнтом. Визначальними стають рівень економічного

розвитку європейської держави, її політика надання притулку, гарантії соціального забезпечення та умови тимчасового проживання. Значний вплив мають пропускна спроможність основних логістичних вузлів, розбудовані нелегальні маршрути та мережі транзиту мігрантів.

- За способами реагування урядів і ставленням місцевого населення: упродовж останніх двох десятиліть європейські країни випробували різні підходи до регулювання міграційних процесів, однак більшість із них мала декларативний або договірний характер. Згодом політика міграційного менеджменту поступово набула рис антиміграційної, з акцентом на поліцейські та безпекові заходи. Змінилася й суспільно-політична лексика: замість термінів «імміграція» чи «гуманітарна криза» все частіше використовуються поняття «боротьба з міграційним припливом», «демографічна війна», «вторгнення країн третього світу в Європу». Зниження рівня політкоректності у публічному дискурсі спричинило поширення зневажливих формулювань щодо мігрантів, яких деякі політичні діячі та медіа описують як «біженців другого сорту» або «загрозу європейській стабільності».
- За дестабілізуючими наслідками: якщо попередні десятиліття лише загострювали проблему культурної інтеграції мусульманських спільнот і міжетнічних відносин, то нинішня хвиля створює реальні ризики для національної та континентальної безпеки, а також для моделі європейської інтеграції загалом. Відтак участь держав-членів у спільній міграційній політиці ЄС дедалі частіше розглядається як складова ширшої проблеми — збереження єдності Євросоюзу та його позицій у глобальному світі.

У контексті наукового осмислення економічних, політичних і культурних аспектів сучасної міграційної кризи доцільно розглянути її вплив на міжрелігійні відносини, насамперед між християнськими та мусульманськими громадами Європи. Передусім привертає увагу явище, яке,

за відсутності більш точного визначення, можна умовно окреслити як «декультуризацію».

Суть цього процесу полягає у помітному згасанні культурного інтересу до мусульманського світу, що контрастує з тенденціями ХХ століття. У минулому європейські суспільства, приймаючи мігрантів, виявляли зацікавленість до східної культури, сприяли ознайомленню з мусульманською цивілізацією, її літературою, мистецтвом, релігійними інститутами, традиціями та способом життя. Освітні й культурні ініціативи того часу - створення міжкультурних центрів, проведення конференцій, розвиток міжрелігійного діалогу - сприяли формуванню атмосфери відкритості, у якій іслам сприймався як культурна цінність, а не як загроза.

Натомість у сучасних умовах цей гуманітарно-культурний вимір практично втрачено. Нинішня хвиля міграції не виконує функції культурного обміну: інтерес до мусульманської ідентичності майже зник, поступившись місцем зростаючим проявам ксенофобії, недовіри та соціальної напруги. Якщо попередні етапи міграції сприяли формуванню європейської ментальності, відкритої до мультикультурності та діалогу, то сьогодні домінують установки на ізоляцію та «контрольовану інтеграцію» мігрантів у формах, зручних для приймаючого суспільства.

Переважає атмосфера роздратування, страху та політично мотивованих спроб обмежити присутність інокультурних груп або звести їхню адаптацію до мінімуму. Європа дедалі чіткіше усвідомлює, що відмова від власної історичної пам'яті, традиційних духовних цінностей і релігійної ідентичності призвела до кризи самоусвідомлення, що відбивається і на характері міжрелігійного діалогу. Як наслідок, змінюються фундаментальні принципи, на яких раніше базувалися європейські уявлення про толерантність, рівність культур і партнерство між цивілізаціями.

Другим логічним наслідком сучасної міграційної кризи стало зростання ксенофобних настроїв у європейських суспільствах. Особливістю цих настроїв є зрощення мігрантофобії та ісламофобії, що проявляється у посиленні протестних і антимігрантських рухів, які дедалі частіше набувають відверто антиісламського характеру. Поширенню цієї тенденції сприяло збігання «міграційного вибуху» 2010-х років із новим піднесенням націоналізму в європейських країнах, насамперед у Великій Британії та Франції. Це стало наслідком очевидного провалу політики мультикультуралізму та зростання впливу ультраправих партій і рухів, які активно використовують антимігрантські гасла у політичній риториці.

Соціологічні дані підтверджують зростання упередженого ставлення до мусульман і мігрантів. Згідно з опитуванням британської газети *The Telegraph* (вересень 2015), 61% британців висловилися за відмову від прийняття мігрантів у межах квот ЄС, а 57–63% респондентів ототожнюють іслам із тероризмом. У Франції та Німеччині понад половина опитаних вважають, що частка мусульманського населення є надмірною, а її подальше збільшення становить загрозу безпеці та стабільності суспільства. В Німеччині 53% респондентів заявили, що відчувають страх перед ісламом, тоді як 24% вважають, що імміграцію мусульман слід повністю зупинити.

Такі настрої дедалі частіше трансформуються у девіантну соціальну поведінку. У Великій Британії кількість злочинів, скоєних проти мусульман, за останній рік зросла майже на 70%, а в окремих районах Лондона - більш ніж на 260%. З липня попереднього року зафіксовано понад 800 нападів на мусульман. В Німеччині, за даними Міністерства внутрішніх справ, кількість неонацистських нападів на мігрантів за півтора року збільшилася в шість разів, а в Австрії рівень насильницьких ісламофобних дій зріс у 2,7 рази, досягнувши найвищих показників серед 16 європейських країн.

Аналітики вирізняють кілька форм ісламофобії, що вже вкорінилися в європейському суспільстві:

- латентну - неусвідомлене або невиражене негативне ставлення до мусульман, сформоване під впливом медіа та стереотипів;
- відкриту (активну) - публічно артикульовані антиісламські настрої, що проявляються в політичних виступах, акціях протесту або агресивній поведінці;
- політичну й громадську, ірраціональну та усвідомлену — залежно від мотивів і форм прояву дискримінації.

Міграційна криза не лише посилила старі стереотипи сприйняття ісламу - звинувачення мусульман у злочинності, неосвіченості, екстремізмі, соціальній пасивності чи «несумісності» з європейськими цінностями, - а й породила нові побоювання. Зокрема, поширилася думка, що під виглядом біженців до Європи можуть потрапляти члени радикальних угруповань або терористичних мереж.

По-третє, зміщення політичного маятника у бік відмови від політики мультикультуралізму та посилення курсу на захист «традиційних європейських цінностей» створює нові виклики для релігійного простору Європи. Така трансформація не виключає можливості того, що саме Європа, яка донедавна вважалася осередком секуляризму, може стати колискою нових форм християнського фундаменталізму. Зростаюче прагнення до релігійної самоідентифікації, поєднане з політичним популізмом і правоконсервативними тенденціями, сприяє поверненню релігійного дискурсу в публічну сферу. У цьому контексті вірогідність протистояння між християнським та ісламським фундаменталізмом - стихійного, емоційного, слабо контрольованого - посилюється в міру загострення міграційної кризи та соціокультурного тиску.

Релігійна дистанція між корінним населенням Європи та мусульманськими мігрантами поступово стає структурним елементом нової ціннісної парадигми, що формується під впливом як політичного радикалізму, так і кризи секулярного європейського проекту. Цей процес помітно відбивається на дискурсі європейських політичних еліт, у якому дедалі частіше з'являються апеляції до християнської спадщини як до «останнього бастиону» культурної єдності континенту. У 2020–2025 рр. цей тренд підкріплюється зростанням підтримки консервативних рухів, які розглядають іслам не лише як релігію, а як цивілізаційного «іншого», що кидає виклик європейській ідентичності.

По-четверте, зростає ймовірність не лише міжрелігійних конфліктів, але й внутрішньорелігійних, зокрема внутрішньоісламських. Зміна етноконфесійної структури соціуму під впливом міграційних потоків порушує історично сформовану культурну гомогенність не лише корінних європейських народів, а й самих мусульманських меншин. Це веде до посилення внутрішньої фрагментації мусульманських спільнот та появи низки конфліктогенних чинників:

- Разом із сегментацією мусульманських громад зростають ризики суперечностей між різними течіями ісламу — сунітами, шиїтами, суфіями, салафітами тощо. Це є своєрідною проекцією конфліктів, що існують у країнах походження мігрантів, на територію Європи, де посилюється боротьба за символічне й організаційне домінування.
- Унаслідок припливу соціально невлаштованої молоді формується сприятливе середовище для поширення радикальних настроїв. Наявність ісламістських осередків, що ведуть пропаганду через соціальні мережі, сприяє ідеологічній радикалізації нових поколінь уже осілих мусульманських громад. Після 2020 року це

явище набуло нових форм - від онлайн-рекрутингу до створення віртуальних «параспільнот», де підтримується почуття відчуженості від європейського суспільства.

- Диверсифікація мусульманських меншин ускладнює процес створення єдиних інституційних структур, які могли б репрезентувати інтереси мусульманської умми та стати авторитетними учасниками міжрелігійного діалогу. Відсутність таких представницьких органів перешкоджає ефективній комунікації між мусульманськими громадами та державними структурами ЄС.

По-п'яте, результати соціологічних досліджень засвідчують, що певна частка мусульманської спільноти в Європі зберігає антисемітські установки, що створює додаткові виклики для релігійного порозуміння. За даними Антидифамаційної ліги (Anti-Defamation League), у 2014 році близько 55% мусульман у Бельгії, Франції, Німеччині, Італії, Великій Британії та Іспанії поділяли антисемітські погляди, тоді як серед автохтонного немусульманського населення цей показник становив лише 11–29%. У подальші роки, особливо після спалахів насильства на Близькому Сході (2021–2023 рр.), антисемітські настрої знову посилюються, що підтверджують звіти Європейського агентства з основоположних прав (FRA). Це свідчить про взаємне посилення міжрелігійних упереджень - як з боку частини мусульман, так і з боку європейських християн, що ускладнює процес соціальної інтеграції.

Водночас варто враховувати, що більшість мігрантів із країн Близького Сходу та Північної Африки походять із суспільств, де антисемітські настрої є досить поширеними - за різними оцінками, до 75% населення дотримується подібних переконань. Це спричиняє помітне зростання антисемітських і антиіудаїстських тенденцій, зокрема серед молоді у мусульманських

іммігрантських громадах Європи, що створює додатковий потенціал для загострення міжконфесійних відносин і посилює соціальну та релігійну напруженість у приймаючих країнах.

Одночасно відбулося усвідомлення того, що присутність мусульманських мігрантів у європейських країнах перестала бути тимчасовим явищем і стала інтегральною складовою соціальної та культурної структури Європи. Ця нова суспільна реальність потребує створення оновленої правової, законодавчої та політичної бази, здатної виконувати одночасно суперечливі функції: з одного боку - сприяти процесам адаптації та інтеграції мігрантів у західні суспільства; з іншого - забезпечувати збереження європейської ідентичності та фундаментальних цінностей континентальної культури.

На тлі численних дискусій щодо формування нової імміграційної та інтеграційної політики ЄС, економічної підтримки африканських країн, впровадження фільтраційних та благодійних механізмів, перегляду шенгенських угод тощо, залишається недостатньо уваги до потреби у виробленні сучасної державнорелігійної політики. Експерти відзначають, що така політика має включати кілька ключових напрямів:

- Врахування культурно-релігійних особливостей: розбіжності у психологічних та соціальних установках, життєвих принципах віруючих, ролі релігійних інститутів у країнах-донорах і країнах-реципієнтах, а також вплив релігійних норм на соціальну поведінку.
- Розбудова міжрелігійного та міжконфесійного діалогу: створення і підтримка широко-представницьких мусульманських організацій, налаштованих на конструктивну співпрацю, а також підготовка поміркованого, проєвропейськи орієнтованого духовенства, здатного інтегруватися у суспільство.

- Менеджмент релігійних конфліктів: визначення завдань, засобів та інструментів деескалації міжрелігійної напруги на основі перевірених практик і технологій урегулювання конфліктів.

При цьому важливо зазначити, що міжнародні правові норми щодо міжрелігійних та міжконфесійних відносин мають здебільшого рекомендаційний характер і не супроводжуються ефективними санкціями. Як наслідок, моделі регулювання, закріплені у міжнародних документах, залишаються абстрактними концепціями, а не дієвими механізмами управління поліконфесійним суспільством.

Новітня історія Європи демонструє, що секуляризація мусульманських меншин є малоефективною, а спроби витіснити норми шариату нормами світського гуманізму не приводять до істотної трансформації поведінки та цінностей мусульманських громад. У зв'язку з цим більшість аналітиків сходяться на думці, що нова державнорелігійна політика щодо мусульман може реалізовуватися лише як двоєдиний процес: поєднання з одного боку адаптації ісламських інститутів та цінностей до європейських соціальних і культурних норм, а з іншого — готовності європейського суспільства враховувати специфіку функціонування мусульманських громад і релігійних практик.

2.3 Міграційна політика європейських країн (досвід Франції, Німеччини, Польщі та Угорщини)

Франція є однією з найбільш залучених до міграційних процесів держав Європейського Союзу, що зумовлено довгою колоніальною історією та сталими потоками трудових мігрантів. Французька модель регулювання міграції ґрунтується на принципах «республіканської інтеграції», яка передбачає формування єдиної громадянської нації без акценту на етнічні чи релігійні відмінності. У цьому контексті ключовим елементом державної

політики є дотримання принципу секуляризму (лаїцизму), що обмежує прояви релігійної символіки у публічному просторі [6].

Міграційна політика Франції включає комплекс безпекових заходів, значною мірою посилених після терористичних атак 2015 року. Зокрема, державні органи отримали розширені повноваження щодо моніторингу радикалізації, контролю діяльності релігійних об'єднань та протидії ісламістським мережам. Одночасно удосконалюється система притулку: прискорені процедури розгляду заяв, оптимізовано роботу депортаційних механізмів і посилено контроль за нелегальною міграцією. Інтеграційна політика Франції передбачає обов'язкові курси французької мови, програми громадянської освіти та адаптаційні заходи. Водночас дебати навколо обмеження релігійної символіки й дотримання принципів секуляризму створюють певні виклики у взаємодії держави з мусульманськими громадами [6].

Німеччина є однією з головних країн-реципієнтів мігрантів у Європі, що історично пов'язано з політикою залучення іноземних працівників, а згодом - із активним прийомом біженців. Після міграційної кризи 2015 року уряд істотно трансформував підхід до регулювання міграції, поєднавши інструменти керованої імміграції та розгалуженої системи інтеграції [9].

Ключовим інструментом стала імміграційна реформа, закріплена у Законі про залучення кваліфікованих працівників. Цей нормативний акт спростив умови в'їзду для кваліфікованих іноземців, розширив можливості для працевлаштування та визнав Німеччину «країною імміграції» на законодавчому рівні. Значна увага приділяється інтеграції: організовано мовні курси, професійну підготовку, консультаційні центри та програми соціальної підтримки. У сфері безпеки Німеччина посилює моніторинг радикальних груп, інвестує в програми дерерадикалізації та зміцнює співпрацю спецслужб. Незважаючи на потужну інтеграційну інфраструктуру, питання

прийняття мусульманських спільнот і надалі залишається предметом суспільних дискусій [9].

Польща демонструє один із найбільш консервативних підходів до регулювання міграції серед держав-членів ЄС. Основою її політики є пріоритет національної безпеки та збереження соціальної стабільності. Польща активно виступає проти механізмів обов'язкового перерозподілу мігрантів у межах ЄС, аргументуючи це захистом суверенітету та суспільних інтересів. Процедури надання притулку у Польщі є суворими, а умови для біженців - більш обмежувальними порівняно з іншими країнами Західної Європи. Значну увагу приділено зміцненню прикордонної безпеки, особливо на східному кордоні, який вважається стратегічним у контексті міграційних ризиків [7].

Польща водночас залучає значну кількість трудових мігрантів із країн Східної Європи та Кавказу — передусім України, Білорусі та Грузії. Для цих груп діють спрощені механізми працевлаштування. Держава наголошує на необхідності збереження культурної однорідності та традиційних цінностей, приділяючи мінімальну увагу програмам інтеграції мігрантів з віддалених культурних та релігійних контекстів [7].

Угорщина представляє одну з найбільш радикальних моделей міграційної політики в Європейському Союзі. Центральним елементом державної стратегії є протидія незаконній міграції та захист національного суверенітету. Уряд Угорщини категорично відмовляється від участі у системі європейського перерозподілу біженців і наголошує на необхідності індивідуального контролю національних кордонів [8].

Одним із ключових заходів стало будівництво фізичних бар'єрів на південному кордоні країни, що супроводжується суворими правилами перетину та швидкими процедурами повернення мігрантів, які визнані такими, що не мають підстав для притулку. Впроваджено кримінальну

відповідальність за сприяння нелегальній міграції, а діяльність громадських організацій, що працюють у сфері підтримки біженців, була суттєво обмежена.

Міграційна політика Угорщини відзначається акцентом на збереженні національної ідентичності та традиційних цінностей. Держава декларує пріоритет «християнського характеру» угорського суспільства, що впливає на загальне ставлення уряду до мігрантів із мусульманських країн. У результаті міграційний режим Угорщини істотно відрізняється від загальноєвропейських норм і має чітко виражену безпекову спрямованість [8].

РОЗДІЛ 3. ІСЛАМСЬКИЙ ФАКТОР У КОНТЕКСТІ РЕГІОНАЛЬНОЇ БЕЗПЕКИ ЄС

3.1. Європейський Союз і спільна політика у сфері безпеки та інтеграції

Відповідно до ч. 1 ст. 79 ДФЄС, Європейський Союз розвиває спільну імміграційну політику, спрямовану на забезпечення ефективного регулювання міграційних потоків на всіх етапах, справедливе поводження з громадянами третіх країн, які перебувають на території держав-членів на законних підставах, а також на запобігання та посилення заходів боротьби з нелегальною імміграцією й торгівлею людьми [1].

Проте проблема розробки міграційної політики ЄС полягає у відсутності її комплексності через фрагментарний підхід до регулювання. Питання надання більших повноважень інституціям ЄС у сфері імміграційної політики завжди викликало суперечки та опір з боку держав-членів. Так, А. Гіміс зазначає, що «попри те, що загальні правила у сфері легальної міграції є важливою складовою європейської імміграційної політики, держави-члени ЄС завжди виявляли небажання узгоджувати цю сферу правового регулювання» [2, с. 313]. Водночас питання інтеграції іммігрантів залишається національною компетенцією держав-членів, хоча ЄС сприяє цьому процесу шляхом координації, обміну знаннями та надання фінансової підтримки.

Враховуючи різноманітність груп іммігрантів, які прибувають до ЄС на постійне або тимчасове проживання - працівники-мігранти, особи, що прагнуть возз'єднання сімей, студенти тощо - більшість держав-членів стикаються з проблемою інтеграції мігрантів у свій ринок праці та суспільство [3, с. 107]. Ефективна інтеграція сприяє вирішенню демографічних проблем ЄС, посиленню економічних процесів і подоланню нестачі трудових ресурсів. Водночас вона створює потенційні загрози

суспільному порядку та національній безпеці, зокрема поширює такі соціальні явища, як злочинність, безробіття та додатковий тиск на соціальні бюджети приймаючих країн. Як зазначає Т.О. Кортукова, «недоліки у політиці інтеграції спричиняють конфлікти між населенням приймаючої держави та іммігрантами, провокуючи антимігрантські та ксенофобські настрої. У цьому контексті надзвичайно важливим є проведення такої політики інтеграції мігрантів, яка б забезпечила громадський порядок і національну безпеку, а також враховувала захист прав людини» [3, с. 109].

Процес інтеграції мігрантів до ЄС є багатокomпонентним і включає економічну, соціальну, культурну та політичну адаптацію. Для сприяння інтеграції ЄС розробляє комплексну міграційну політику, яка поєднує доступ до ринку праці, можливості здобуття освіти, соціальні послуги, захист прав людини та антидискримінаційні ініціативи. Багато країн-членів надають мігрантам можливості для вивчення мови, здобуття професійних навичок та доступу до соціального житла. Водночас залишається ряд проблем, з якими стикаються як мігранти, так і країни ЄС, що потребує подальшої розробки комплексних стратегій інтеграції та державного регулювання міграційних процесів.

По-перше, зростання кількості соціальних конфліктів пов'язане з тим, що значна частина мігрантів походить із різних культурних та релігійних груп. Це часто створює ризики культурної ізоляції іммігрантів і призводить до формування паралельних громад, що обмежує процес інтеграції та може стати джерелом соціальної напруженості.

По-друге, іммігранти часто перебувають у вразливих економічних умовах і стикаються з труднощами на ринку праці. Це, своєю чергою, посилює тиск на систему соціального захисту та викликає занепокоєння серед місцевого населення, яке може сприймати мігрантів як загрозу власному економічному добробуту.

Ще одним важливим викликом є нелегальна міграція, яка провокує зростання соціальної напруги та антимиграційних настроїв навіть стосовно легальних іммігрантів. Нелегальна міграція також створює додаткове навантаження на державні ресурси, особливо у сфері управління та контролю кордонів, відволікаючи фінансові та адміністративні ресурси від програм інтеграції.

Для запобігання неконтрольованому розвитку нелегальної міграції ЄС реалізує такі заходи:

- встановлює обмеження міграційного потоку на загальноєвропейському рівні через відповідні нормативно-правові акти;
- посилює контроль перетину кордонів біженцями, особливо на півдні Європи, а також у гірських і лісових масивах;
- створює єдину прикордонну службу, що забезпечує підвищену охорону контрольно-пропускних пунктів на автомагістралях, в аеропортах та на морських і залізничних вокзалах;
- уніфікує законодавство на загальноєвропейському рівні та на рівні держав-членів відповідно до сучасних викликів і потреб [4, с. 638].

Питання інтеграції мігрантів у ЄС було вперше нормативно врегульовано у 2004 році, коли Рада ЄС прийняла Загальні основні принципи політики ЄС щодо інтеграції іммігрантів, закріпивши одинадцять основ для розробки майбутніх інтеграційних заходів. У 2014 році ці принципи були підтверджені Радою з питань юстиції та внутрішніх справ.

Новим елементом у цій сфері стала Європейська мережа з питань міграції (EMN), створена у 2008 році Рішенням Ради 2008/381/ЄС та змінена Регламентом (ЄС) № 516/2014. Регламент передбачав фінансування мережі через Фонд притулку, міграції та інтеграції [5]. Основним завданням EMN є

надання інформації про міграцію та притулок для підтримки розробки політики в ЄС і інформування громадськості.

Найбільш активну роль у питаннях інтеграції мігрантів виконує Європейська Комісія. У 2011 році вона представила Європейський порядок денний щодо інтеграції громадян третіх країн. Після активізації міграційної кризи 2015 року Комісія ухвалила План дій 2016, спрямований на підтримку держав у розвитку національної політики інтеграції при фінансовій підтримці ЄС. У 2017 році Комісія разом із європейськими соціальними та економічними партнерами підписала Європейське партнерство для інтеграції, спрямоване на полегшення включення біженців на ринок праці.

3.2. Ісламський радикалізм і терористичні загрози регіональній безпеці ЄС

У контексті проблеми тероризму особливу увагу слід приділити ісламському тероризму, який посідає одне з найважливіших місць серед сучасних загроз безпеці. Важливо розглядати його не лише як окреме явище - боротьбу певної групи людей за свої інтереси за допомогою терору - а як більш широке цивілізаційне протистояння, у якому, за деякими оцінками, ісламська цивілізація опосередковано вступає у конфлікт із християнською або християнсько-західною цивілізацією. Аналіз довготривалих історичних подій, пов'язаних із ісламським тероризмом, свідчить, що це явище має характер тривалої форми війни, що триває вже декілька десятиліть.

Для чіткого розуміння ісламського тероризму спершу доцільно визначити поняття «тероризм». Законодавство Європейського Союзу трактує тероризм як насильство, вчинене з метою залякати населення або незаконно змусити уряд чи міжнародну організацію виконати або утриматися від виконання певних дій, а також з метою дестабілізувати чи зруйнувати основні політичні, конституційні, економічні або соціальні структури держави [2].

У сучасному світі термін «тероризм» дедалі частіше асоціюється саме з ісламським тероризмом. Його поява пов'язана з радянською війною в Афганістані у 1980-х роках XX століття, яка стала каталізатором радикалізації частини мусульманського населення. Згодом ця загроза вийшла за межі ісламського світу і перетворилася на глобальний виклик безпеці. Тривалі війни, політична нестабільність і соціально-економічні проблеми створили середовище, у якому значна частина населення почала шукати кращого життя за межами своїх країн. У 2015 році ситуація досягла критичної точки, що спричинило масштабну міграційну кризу в Європі.

До основних факторів, що сприяли цьому процесу, належать:

1. Тривалі війни, політичні кризи та бідність, які спонукали людей залишати свої країни через відсутність перспектив та незадоволення життям у рідних регіонах.
2. Інформаційна глобалізація, зокрема поширення даних через Інтернет, що формувало у населення мусульманського світу уявлення про ЄС як територію з високими стандартами життя та безпеки.
3. Географічна близькість Близького Сходу до Європи, яка спростила пересування значних груп населення з Азії до європейських країн у короткі терміни.

Починаючи з 2015 року, у країнах Європейського Союзу почали формуватися два паралельні світи. З одного боку - корінне населення європейських країн, яке продовжує жити у Європі, розмовляє різними європейськими мовами та сповідує християнство. З іншого боку - кілька мільйонів мігрантів, які прибули до Європи після 2015 року, компактно оселилися у великих містах, спілкуються між собою арабською мовою та сповідують іслам. Процес інтеграції мусульманського населення в європейське суспільство відбувається на дуже низькому рівні або взагалі не

відбувається. Неінтегроване мусульманське населення, особливо молоде покоління, зазнає впливу пропаганди ісламського фундаменталізму, який у своїх наративах стверджує, що Європа має відповісти мусульманам за злочини колоніальної епохи.

Одним із методів впливу на владу та населення європейських країн є тероризм, здійснюваний радикальними мусульманами. Основна стратегічна мета ісламського тероризму в Європі полягає у розширенні ісламського світу за межі його історичних кордонів.

Цілі ісламського тероризму можна розглядати з секулярної (світської) точки зору та поділити на три основні категорії: політичні, культурні та соціальні. Для розуміння конфлікту між ісламським фундаменталізмом та країнами Європейського Союзу доцільно розглядати його як протистояння двох цивілізацій - західно-християнської та східно-мусульманської. В цьому сенсі конфлікт можна також трактувати як протистояння Півночі та Півдня.

Глибоке історичне коріння цього протистояння сягає доби експансії ісламу на північ — на території Піренейського півострова та Візантійської імперії, а також розширення європейських королівств у мусульманський світ під час хрестових походів. Важливим етапом у цьому процесі була епоха європейського колоніалізму, коли імперії Великої Британії, Франції та Італії контролювали значні території мусульманських країн Північної Африки, Леванту та Аравійського півострова. Сучасний ісламський тероризм у Європі часто мотивується бажанням помсти за колоніальне минуле, яке сприймається як приниження та джерело страждань мусульманських народів. Це створює моральне виправдання для дій радикальних груп та відчуття історичної справедливості.

З початком XXI століття, після терористичних атак у США 11 вересня 2001 року, розпочалася так звана «війна з тероризмом». Війна західної коаліції проти мусульманських країн - насамперед Афганістану та Іраку, а

також інтервенції в Лівію, Сирію, Ємен та інші держави - призвели до дестабілізації регіону. Ці інтервенції також розглядаються як продовження протистояння між християнською та ісламською цивілізаціями.

Таким чином, сучасні мусульманські регіони або країни, у яких виникли та розвинулися фундаменталістські рухи, - це саме ті місця, де мусульманське суспільство вступало в конфлікт із західними цивілізаціями. До таких країн належать Єгипет, Ірак, Сирія, Афганістан, Судан, Пакистан та інші. Радикальні ісламські богослови та ідеологи використовують відчуття образи та несправедливості як поштовх для активних дій і як легітимізацію насильства, трансформуючи моральне обурення у стратегію терору [3].

В Європі метою ісламського тероризму є боротьба із західною цивілізацією за допомогою доступних засобів. Основні завдання терористів полягають у залякуванні населення європейських країн, дестабілізації політичної та адміністративної системи держави, де відбувається теракт, а також у маніпулюванні представниками влади з метою досягнення власних цілей.

Якщо узагальнити всі наративи, що присутні в цілях терористів, можна стверджувати, що їхня основна мета - влада у різних вимірах: політична, економічна, релігійна та соціальна. В ісламській традиції світ поділяється на територію ісламу (дар аль-Іслам), територію невіри (дар аль-куфр), територію війни (дар аль-харб) тощо. Відповідно, країни Європейського Союзу розглядаються як територія невіри і, водночас, як територія війни, де боротьба ведеться методами, доступними ісламським фундаменталістам.

Головна мета ісламського фундаменталізму в межах ЄС полягає в розширенні впливу та трансформації територій, що історично були християнськими, на ісламські землі. Ця ідея має глибокі історичні та теологічні корені. Зокрема, ісламський богослов Мухаммад аш-Шафії (VIII–IX ст.) сформулював чітке поняття джихаду, або «священної війни». Він

пояснював, що Бог заповідав війну, оскільки без неї ісламська громада (умма) не могла б існувати. Аш-Шафії вважав, що мета ісламу полягає у поширенні свого панування на все людство, встановленні соціальної справедливості, рівності та звільненні людей від тиранії світських держав [4, с. 107].

Розглядаючи ісламський тероризм у країнах ЄС та Європі загалом, важливо усвідомлювати, що тероризм є стратегією ведення асиметричної війни - боротьби слабшого актора проти сильнішого супротивника. Ісламські терористичні організації використовують різноманітні методи для досягнення своїх цілей, що дозволяє їм чинити тиск на держави та суспільство, незважаючи на обмежені ресурси.

Слід також враховувати, що ісламські терористичні організації постійно змінюються протягом новітньої історії: одні слабшали, інші зміцнювалися, а з'являлися й нові, яких раніше не існувало. Деякі організації ставили за мету атаки на конкретну європейську державу, а не на весь ЄС як представника західної цивілізації, що підкреслює різноманітність стратегій та локальних цілей у діяльності радикальних груп.

Наприклад, у 1994 та 1995 роках алжирська ісламська терористична організація «Збройна ісламська група Алжиру» (GIA) здійснила низку терористичних актів. У 1994 році бойовики захопили літак компанії Air France, який виконував рейс зі столиці Алжиру до Парижа, і планували спрямувати його на вежу Ейфеля. Унаслідок операції було вбито трьох пасажирів, а самих терористів ліквідувала французька поліція під час дозаправки літака в Марселі [5].

У 1995 році алжирські терористи розстріляли вісьмох людей у громадському транспорті Парижа та Ліона. Основною мотивацією цих дій було незадоволення підтримкою французьким урядом алжирського керівництва під час громадянської війни в Алжирі [6].

У XXI столітті ісламський тероризм у Європі значно активізувався. Можна виділити два ключові етапи його посилення.

Перший етап - період після терактів 11 вересня 2001 року у США (Нью-Йорк та Пентагон). Ці події спричинили активізацію ісламського тероризму в межах Європейського Союзу. Головною терористичною організацією першого десятиліття XXI століття була «Аль-Каїда».

Другий етап - період після Арабської весни та початку громадянських війн у Сирії та Іраку. На тлі хаосу активізувала свою діяльність «Ісламська держава Іраку та Леванту» (ІДІЛ), яка змогла створити невизнану державу з ознаками влади й державних інститутів на окупованих територіях Сирії та Іраку. Одночасно бойовики ІДІЛ здійснювали теракти й у країнах Європейського Союзу. У період із 2014 по 2019 рік ІДІЛ була домінуючою ісламською терористичною організацією у світі.

У проміжку між 2001 і 2014 роками основними методами терактів у ЄС були вибухи та масові розстріли. Так, 11 березня 2004 року у Мадриді вибухнули дві бомби в приміському потязі, внаслідок чого загинуло 191 особа. Відповідальність за теракт взяла на себе терористична група, пов'язана з «Аль-Каїдою». Цей напад був пов'язаний із війною в Іраку та процесами радикалізації мусульман у ЄС [7, с. 16–19].

Ще одним масштабним терактом стала серія вибухів у центрі Лондона 7 липня 2005 року. Унаслідок трагедії загинуло 56 осіб, а кілька сотень отримали поранення. Відповідальність за напад узяла на себе «Таємна організація Аль-Каїди в Європі», невелика терористична комірка, яка діяла в кількох країнах ЄС та мала зв'язки з «Аль-Каїдою» [8]. Таким чином, період 2001–2014 років характеризується як час інтенсивного зростання терактів у Європі, що було зумовлено наслідками подій 11 вересня, початком воєн в Афганістані (2001) та Іраку (2003), а також іншими операціями у рамках стратегії США «війни з терором».

Починаючи з 2014 року, нова хвиля ісламського тероризму у ЄС була пов'язана з подіями на Близькому Сході та в Північній Африці. Арабська весна (Туніс, грудень 2010) призвела до змін політичних режимів у Тунісі, Лівії, Єгипті та Ємені. Політична криза та війни в Лівії, Сирії та Ємені, а також ескалація бойових дій в Іраку, створили вакуум влади, який заповнили ісламські фундаменталістські організації. У деяких країнах, таких як Туніс і Єгипет, ісламські фундаменталісти прийшли до влади демократичним шляхом через вибори. Водночас у Сирії та Іраку ІДІЛ захопила контроль над частиною територій на кілька років через озброєну боротьбу, використовуючи хаос як можливість для утвердження своєї влади.

Починаючи з 2014 року, у країнах Європейського Союзу спостерігалася нова хвиля терористичних атак, головним організатором яких була «Ісламська держава Іраку та Леванту» (ІДІЛ). Основною метою цих нападів було створення атмосфери терору у країнах ЄС, здійснення ісламських атак на Європу як представницю християнської цивілізації та поширення радикального ісламу серед населення [9].

Після 2014 року методи терористичних атак зазнали змін. Серед них виділяються масові розстріли та індивідуальний тероризм. Факторами, які сприяли поширенню нової хвилі терористичних актів, були:

- широке використання Інтернету серед усіх верств населення ЄС та пропаганда ісламського радикалізму онлайн;
- бойовий досвід терористів, отриманий у конфліктах у Сирії та Іраку;
- молоде покоління мусульман, народжених у країнах ЄС, яке не змогло повноцінно інтегруватися;
- масова міграція з Близького Сходу у 2015 році.

Найчастіше об'єктами терористичних атак у цей період ставали Франція, Бельгія, Німеччина, Велика Британія та інші країни ЄС. Одним із

найрезонансніших нападів став збройний напад на співробітників політичного сатиричного журналу «Charlie Hebdo» 7 січня 2015 року у Парижі.

У 2015 році також розпочалася масова міграція населення, що сповідує іслам, до країн Європейського Союзу з регіонів Близького Сходу, Північної та Центральної Африки, а також Центральної Азії. Політичні кризи, громадянські війни та соціально-економічні проблеми у цих регіонах змушували населення шукати безпечні й економічно стабільні країни для життя.

Однак не всі нові мігранти змогли адаптуватися до нового соціального й культурного середовища. Релігійні, культурні та побутові відмінності сприяли виникненню розриву між корінним населенням та мігрантами, а інколи й між двома цивілізаційними світами. Молоді мусульмани, які не змогли інтегруватися, ставали легкою ціллю для пропаганди ісламського фундаменталізму, що штовхала їх до здійснення терористичних актів проти місцевого населення та державних структур, які розглядалися як ворожі щодо ісламської цивілізації.

В осінь 2015 року у Франції стався один із наймасовіших терористичних актів останніх років. Увечері п'ятниці, 13 листопада, терористи ІДІЛ у трьох групах убили 130 людей і поранили кілька десятків інших. За даними Європолу та французької і бельгійської поліції, усі учасники були джихадистами арабського походження. Деякі з них воювали на боці ІДІЛ у Сирії чи Іраку або планували приєднатися до бойових дій у цих країнах. Терористи застосували стрілецьку зброю та елемент несподіванки, щоб убити якомога більше мирних громадян у місцях масового скупчення — на жвавих вулицях, під час концерту та на стадіоні. Напади 13 листопада 2015 року збігаються за своєю тактикою з подіями на початку 2015 року в Парижі під час нападу на сатиричний журнал «Charlie Hebdo» [9].

У період після 2015 року, тобто приблизно з 2016 по 2021 рік, терористичні акти джихадистів у ЄС стали регулярними. Слід зазначити, що в цей час переважав індивідуальний тероризм. Це означає, що особи, незадоволені своїм соціальним статусом, часто піддавалися впливу пропаганди ісламського фундаменталізму через Інтернет, що штовхало їх до здійснення терактів. Оскільки ці люди не були членами жодної терористичної організації, вони діяли поодиночки. Не маючи доступу до вогнепальної зброї чи навичок виготовлення вибухових пристроїв, вони використовували імпровізовані засоби — колюче-ріжучу зброю або транспортні засоби, щоб завдати максимальної шкоди.

Типовий портрет європейського джихадиста включає певні ознаки: переважно це чоловік — підліток або молодий чоловік, народжений у країні ЄС або прибулий як мігрант. Зазвичай він безробітний або має нестабільний дохід, може бути причетний до злочинної діяльності, брати участь у бойових діях на Близькому Сході або планувати це. Його світогляд формується під впливом радикальної ідеології, а рівень освіти часто є низьким або базовим, що обмежує можливості для працевлаштування [10].

Мотиваційні чинники, які штовхають потенційного джихадиста до дій, включають кризу ідентичності, психологічну травму, расизм та вплив оточення. Тригерами стають популяризація джихаду в Інтернеті, політика західних країн щодо мусульманського регіону та харизматичний лідер, здатний спонукати особу або групу до протиправних дій. Місця зустрічей або впливу радикалізму можуть включати мечеті, Інтернет, школу, клуби, роботу, а також родину та коло друзів [11, с. 34].

Для протидії ісламському радикалізму, екстремізму та тероризму влада ЄС застосовує різноманітні тактики та стратегії. Сучасні методи боротьби з тероризмом, зокрема ісламським, почали розроблятися після терактів у США 11 вересня 2001 року. Протягом останніх двох десятиліть ісламський

радикалізм і тероризм залишаються однією з головних проблем безпеки країн Європейського Союзу.

На початковому етапі влада Європейського Союзу реалізує комплекс програм, орієнтованих на дерадикалізацію мусульман, схильних до радикальних ідей та таких, що потенційно можуть становити загрозу для населення держав-членів. Наступний етап передбачає запровадження превентивних механізмів, які мають зупинити підготовку терактів ще на фазі задуму, а також заходи прямої протидії терористам у ході їхньої активної діяльності.

Ключовим завданням європейської системи безпеки є своєчасна ідентифікація осіб, які в майбутньому можуть стати терористами. На початковій стадії радикалізації людина може залишатися нейтральною до екстремістських ідей, проте її невдоволення власним становищем може бути використане радикальними угрупованнями. На наступному етапі індивід починає співчувати радикальним поглядам, хоч і не бере участі в жодних діях. Згодом він переходить до виправдання екстремістських переконань та насильницьких методів. Завершальна фаза — здійснення терористичного акту [12].

Європейський Союз використовує широкий спектр інструментів: законодавчі ініціативи, політичні кроки, громадські та освітні програми, що спрямовані на запобігання радикалізації в мусульманських громадах, які проживають у країнах ЄС. Основною метою, проголошеною лідерами ЄС, є протидія насильницькому екстремізму.

У 2023 році Рада Європи схвалила нову Стратегію протидії тероризму на 2023–2027 роки. Вона розроблена з урахуванням сучасних викликів, що постають перед країнами-членами, а також потенційних загроз, які можуть виникнути в найближчі роки. Документ орієнтований на посилення

профілактичних заходів, стримування процесів радикалізації та екстремізації, а також на поглиблення співпраці у сфері боротьби з тероризмом у Європі.

Головним завданням стратегії є протидія зловживанню новітніми технологіями, запобігання вербуванню та підготовці нових терористів серед осіб, які проживають на території ЄС. Особливу увагу приділено тим, хто брав участь у бойових діях в Іраку та Сирії в лавах ІДІЛ. Після їхнього повернення європейські держави - зокрема Австрія, Німеччина, Бельгія, Нідерланди, Данія, Іспанія, Швеція та країни Балканського регіону - зіткнулися з наслідками їхньої протиправної діяльності [13].

3.3. Спільна політика ЄС у сфері безпеки та інтеграції: сучасний стан та перспективи

23 вересня 2020 року Європейська Комісія представила Новий Пакт про міграцію та притулок (далі – Пакт), розроблений для забезпечення більш чіткої узгодженості внутрішньої та зовнішньої політики ЄС у цій сфері [6]. Пакт передбачає комплексний підхід до міграції та охоплює широкий спектр питань: управління кордонами, процедури надання притулку та повернення, пошуково-рятувальні механізми, зміцнення солідарності між державами-членами, а також розвиток життєздатних легальних шляхів для осіб, які потребують захисту.

Особлива увага в Пакті приділяється побудові обов’язкової «солідарної співпраці». Країни першого прибуття мігрантів мають можливість передавати частину осіб, яким надано право на отримання притулку, або тих, хто має високі шанси на його отримання, до інших держав-членів ЄС. Країни, які відмовляються приймати мігрантів, як-от Угорщина, повинні принаймні забезпечувати фінансову компенсацію або надсилати обладнання та персонал до держав першого прийому [7]. Це дозволяє зменшити навантаження на

«популярні» або «зручніші» для мігрантів країни та стандартизувати умови прийому та розмір виплат у всіх державах-членах ЄС.

Окремий розділ Пакту присвячено «Підтримці інтеграції для більш інклюзивних суспільств». У цьому розділі містяться рекомендації для держав-членів щодо сприяння інтеграції мігрантів. Зокрема, розділ 8 Пакту 2020 визначає цілі політики інтеграції: кожен, хто законно перебуває в ЄС, повинен мати можливість «брати участь і робити свій внесок у благополуччя, процвітання та згуртованість європейських суспільств» [6].

Як наступний крок, 24 листопада 2020 року Комісія опублікувала План дій щодо інтеграції та інклюзії на 2021–2027 рр., який вже було анонсовано в Пакті. План дій передбачає заходи для посилення інтеграційних зусиль та об'єднання учасників на всіх рівнях для досягнення цілей інтеграції, зокрема в таких ключових сферах, як освіта та професійне навчання, працевлаштування, охорона здоров'я та житло [8].

План дій спрямований на забезпечення інклюзії для всіх категорій осіб, усуваючи бар'єри, які можуть перешкоджати участі та інтеграції людей з мігрантським походженням, від новоприбулих до громадян. Він побудований на принципі взаємної відповідальності: інтеграція вимагає зусиль як від мігранта, так і від приймаючого суспільства. Документ враховує досягнення попереднього Плану дій 2016 року та передбачає активну участь мігрантів у формуванні інтеграційної політики. Крім того, План ставить амбітні цілі перед державами-членами та надає можливість відстежувати їхній прогрес. Європейська Комісія відіграє ключову роль у підтримці інтеграції через фінансування, розробку керівних документів і сприяння партнерству.

Найскладнішим питанням залишається відсутність законодавчої компетенції ЄС у сфері інтеграції мігрантів. Згідно зі ст. 79(4) ДФЄС, ЄС має спільну компетенцію лише щодо розробки заходів для стимулювання та підтримки дій держав-членів з метою сприяння інтеграції громадян третіх

країн, які законно проживають на їхніх територіях. Це означає, що ЄС може приймати лише допоміжні заходи, тоді як гармонізація національного законодавства виключена, і його роль обмежується підтримкою та координацією [9].

Подальші напрями вдосконалення міграційної політики ЄС у контексті інтеграції мігрантів можуть включати:

- покращення механізмів визнання професійної кваліфікації, зокрема взаємного визнання дипломів;
- підвищення доступу до мовних та адаптаційних програм;
- боротьбу з дискримінацією та соціальною ізоляцією;
- врахування потреб та прагнень мігрантів, включно з правом на збереження культурної ідентичності;
- посилення співпраці з країнами походження мігрантів;
- децентралізацію інтеграційних заходів із підвищенням ролі місцевих органів влади, що є більш ефективним на рівні громад.

Подальша гармонізація міграційної та безпекової політики Європейського Союзу потребує комплексного оновлення існуючих підходів та впровадження скоординованих рішень на загальноєвропейському рівні. Насамперед це стосується ухвалення нових нормативно-правових актів, спрямованих на ефективне регулювання та обмеження неконтрольованих міграційних потоків, а також приведення до єдиного стандарту міграційного законодавства ЄС та національних законодавств держав-членів.

Особлива увага має бути приділена розробці сучасних механізмів розподілу відповідальності та солідарності між країнами «першого в'їзду» та іншими державами-членами, що дозволить знизити дисбаланс навантаження на окремі країни та запобігти соціальній і політичній напрузі.

З огляду на безпекові ризики, актуальним є посилення підтримки держав Західних Балкан у сфері охорони кордонів, оскільки саме через цей

регіон проходить один із ключових маршрутів нерегулярної міграції. Важливо також поглиблювати співпрацю з країнами походження та транзиту мігрантів — як у напрямі стримування міграційних потоків, так і щодо подолання соціально-економічних кризових явищ, що їх породжують. Одним із можливих механізмів може стати створення спеціального фонду допомоги таким державам.

У межах внутрішньої політики ЄС перспективними є заходи, спрямовані на інтеграцію новоприбулих мігрантів: підтримка у пошуку житла, працевлаштуванні, доступі до освіти та медичних послуг. Доцільним є також запровадження інституту кураторства, коли за окремими мігрантами або сім'ями закріплюється фахівець, відповідальний за супровід та допомогу у адаптації.

Отже, подолання структурних проблем міграційної системи ЄС — таких як зростання масштабів нелегальної міграції, посилення організованої злочинності, протиріччя між державами щодо розподілу мігрантів та напруга на маршрутах їхнього переміщення - можливе лише за умови глибокого перегляду існуючих підходів. Перспективи гармонізації політики значною мірою залежать від здатності ЄС поєднати безпекові пріоритети з гуманітарними зобов'язаннями, вибудувати дієві механізми солідарності та створити цілісну інституційну модель управління міграцією.

Практична цінність удосконалення цих підходів полягає у можливості їх подальшого використання державами-членами ЄС під час формування оновленої правової бази у сфері міграції та безпеки.

ВИСНОВКИ

Отже, здійснено комплексний аналіз теоретичних і методологічних підходів до дослідження ісламського фактору в контексті міграційних процесів у Європі. Під час вивчення теми було з'ясовано, що релігійна ідентичність, зокрема іслам, відіграє важливу роль у процесах адаптації, інтеграції та соціальної мобільності мігрантів, водночас справляючи вплив на політичні, безпекові та культурні аспекти у країнах перебування. Дослідження показало, що іслам не є лише приватною сферою вірування, а й виступає соціальним інститутом, який формує моделі поведінки, політичну активність, колективну ідентичність та ставлення до інституцій держави. Зокрема, релігія здатна виконувати як інтеграційну, так і дезінтеграційну функцію, залежно від соціального, політичного та правового контексту приймаючих країн.

Варто наголосити, що попри доволі поширене переконання про складність класифікації міграційних процесів через їх багатогранність і змішаний характер, існують об'єктивні критерії, які дозволяють достатньо чітко визначати окремі типи міграції. Застосування таких критеріїв, як мотивація переміщення, правовий статус, тривалість перебування, географічний напрямок та соціальна адаптація, дає змогу систематизувати форми міграційної мобільності. Безперечно, сучасні міграційні процеси є динамічними, що зумовлює появу нових форм мобільності, а відтак — потребу у постійному оновленні відповідних класифікацій. У цьому контексті особливої ваги набуває чітке визначення понять, що стосуються міграції, з подальшим їх включенням до методологічного апарату соціологічних і політологічних досліджень.

Зважаючи на виклики глобалізації, трансформуються не лише самі міграційні потоки, але й засоби їх політичного регулювання. Традиційні інструменти, що базувалися на механічній інтеграції або асиміляції, дедалі частіше виявляються неефективними. Сучасний підхід до вирішення питань

національної ідентичності передбачає використання відкритого комунікативного дискурсу, орієнтованого на міжетнічний діалог, визнання відмінностей і пошук спільних політичних цінностей. Такий діалог здатен стати ефективною альтернативою попереднім одностороннім моделям «інтеграції через підпорядкування», відкриваючи шлях до формування нової, політично свідомої і соціально активної спільноти мігрантів, інтегрованої у європейський політичний простір.

Ісламський фактор у цьому контексті постає як один з ключових — не лише через чисельність мусульманського населення серед мігрантів, але й через особливу роль релігії у формуванні їхньої колективної ідентичності. Зростаюча роль ісламу в публічному просторі, зокрема в країнах Західної та Північної Європи, породжує як нові можливості міжкультурного обміну, так і серйозні виклики для політичної стабільності, соціальної згуртованості та безпеки.

Європейські інституції поступово відмовляються від традиційної концепції мультикультуралізму, яка часто сприяла утворенню паралельних спільнот та сегрегації. Натомість актуалізується так звана «реляційна модель ісламу», яка базується на гармонійному поєднанні трьох принципів: збереження соціальної рівності, поваги до культурної різноманітності та забезпечення політичної єдності. Такий підхід спрямований на створення умов для формування нового явища — європейського ісламу (євроісламу), що є результатом взаємодії ісламських релігійних норм з європейськими демократичними цінностями, принципами прав людини та верховенства права.

Цілком імовірно, що в умовах подальшої політичної модернізації та регіоналізації в Європі набуватиме поширення феномен локалізованого ісламу — адаптованого до місцевих умов релігійного і культурного прояву, який, однак, зберігає зв'язок із загальноісламською традицією. Подібна

тенденція вже спостерігається у таких випадках, як Косово, де іслам виступає складовою національної самоідентифікації, що водночас актуалізує проблему переосмислення таких понять, як суверенність, визнання держави та її статус у міжнародному праві.

Таким чином, ісламський фактор у міграційних процесах Європи потребує не лише ґрунтовного теоретико-методологічного осмислення, але й перегляду практичних підходів до міграційної політики, інтеграції, безпеки та формування ідентичності в умовах мультикультурного простору. Від ефективності цих підходів залежатиме не лише соціальна стабільність, а й збереження основ демократії, прав людини та цінностей відкритого суспільства.

Підсумовуючи, можна зазначити, що релігійний фактор, а саме іслам, є невід'ємною складовою сучасних міграційних процесів, яка не лише потребує глибокого теоретичного осмислення, а й вимагає адекватних аналітичних підходів для формування ефективної політики інтеграції, забезпечення регіональної безпеки та міжкультурного співіснування в європейських державах.

Інтеграція мігрантів у Європейському Союзі на сьогодні залишається досить гострою проблемою. Сучасні виклики, пов'язані з великою кількістю іммігрантів, значно ускладнюють їх соціальну, економічну та культурну інтеграцію в держави-члени ЄС. Це створює ризики для соціальної єдності та безпеки, породжує зростання дискримінаційних поглядів, що впливає на загальну стабільність регіону. Тому вдосконалення інтеграційної політики, спрямованої на Серія ПРАВО. Випуск 85: частина 4 326 швидко адаптацію мігрантів, підвищення ефективності інтеграційних програм і співпраці між державами-членами, має вирішальне значення для подолання цих викликів і забезпечення стабільного майбутнього ЄС. З метою вирішення зазначених проблем Європейська комісія прийняла новий План дій щодо інтеграції та

інклюзії на 2021–2027 рр., який розвиває положення нового Пакту про міграцію та притулок. Теоретично цінність нового Плану дій висока, оскільки він стосується найважливіших секторів, де підтримка інтеграції є важливою. Хоча він має декілька слабких сторін, План дій – це амбітний перелік дій і заходів, які має впровадити Комісія, а також комплексні заохочення для держав-членів. Те, як держави-члени дотримуватимуться цих планів, також залежатиме від фінансової підтримки з боку ЄС та від їх власного бачення інтеграції як наріжного каменю успішної міграційної політики.

СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ

1. Гаман-Голутвіна Т. О. Релігійний фактор у міжнародних відносинах: глобалізаційні виклики. Наукові записки Інституту політичних і етнонаціональних досліджень. 2019. №4. С. 12–19.
2. Климчук О. П. Міжнародна міграція: сучасні тенденції та виклики. Київ: Наука, 2020. 268 с.
3. Ільницький Д. Б. Політична ідентичність мусульман у Європі: між інтеграцією та ізоляцією. Європейські студії. 2020. №2. С. 55–62.
4. Міщенко І. І. Соціокультурні аспекти мусульманської міграції до країн Західної Європи. Гуманітарний вісник. 2021. №25. С. 98–104.
5. Верковська О. В. Мультикультуралізм та секуляризм у Європі: точки перетину. Вісник Київського університету. 2021. №3. С. 34–40.
6. Пивоварова, М. О. Міграційна політика ФРН (2014–2025 pp.) / М. О. Пивоварова. – Львів : Львівська політехніка, 2024. 48 с.
7. Польща. Міграційна стратегія на 2025–2030 роки / Рада Міністрів Республіки Польща. – 2025. 36 с.
8. Розуміння міграції та переміщення URL: <https://langs.physio-pedia.com/uk/understanding-migration-and-displacement-uk/>
9. Саракуца М.О., Каравайченко Н.В. Напрямки вдосконалення міграційної політики Європейського Союзу в питаннях інтеграції іммігрантів. Науковий вісник Ужгородського Національного Університету. Серія ПРАВО. 2024. Випуск 85, частина 4. С. 322–326.
10. Філіппов, С. О., Мота, А. Ф., Петреченко, С. А. Міграційна політика Німеччини та її значення для національних прикордонних служб / [С. О. Філіппов, А. Ф. Мота, С. А. Петреченко] // Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія: Право. – 2021. – № 67. 43–58.
11. Ярошенко Г. В. Концепт безпеки у європейському політичному

дискурсі. Проблеми міжнародних відносин. 2022. №32. С. 21–28.

12. Al-Sayyad N., Castells M. (Eds.). Muslim Europe or Euro-Islam: Politics, Culture, and Citizenship in the Age of Globalization. Lexington Books, 2002. 276 p.

13. Bertelsmann Stiftung. Jahresbericht 2017. – Gütersloh : Bertelsmann Stiftung, 2017. 84 p.

14. Brandl U. Integration in the New Pact: A difficult compromise between a limited EU competence and a successful policy. EU Immigration and Asylum Law and Policy. March 2021. URL: <https://eumigrationlawblog.eu/integration-in-the-new-pact/>

15. Bundesamt für Migration und Flüchtlinge URL: https://www.bamf.de/DE/Startseite/startseite_node.html

16. Buzan B., Wæver O., de Wilde J. Security: A New Framework for Analysis. Boulder, CO: Lynne Rienner Publishers, 1998. 239 p.

17. Castles S., de Haas H., Miller M. J. The Age of Migration: International Population Movements in the Modern World. 5th ed. Basingstoke: Palgrave Macmillan, 2014. 414 p.

18. Cesari J. Why the West Fears Islam: An Exploration of Muslims in Liberal Democracies. New York: Palgrave Macmillan, 2013. 320 p.

19. Code de l'entrée et du séjour des étrangers et du droit d'asile (CESEDA) URL: <https://www.immigration.interieur.gouv.fr/Archives/Les-archives-du-site/Info-ressources/Textes-officiels/Code-de-l-entree-et-du-sejour-des-etranagers-et-du-droit-d-asile>

20. Council of Europe. Counter-terrorism strategy 2023-2027. URL: https://search.coe.int/cm/pages/result_details.aspx?objectid=0900001680a9ad67

21. Durkheim É. The Elementary Forms of Religious Life. – Oxford : Oxford University Press, 2008. 464 p.

22. Esposito J. L. The Islamic Threat: Myth or Reality? New York: Oxford University Press, 1999. 290 p.
23. European Commission. Action plan on Integration and Inclusion 2021-2027. Brussels, 24.11.2020. URL: <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?uri=CELEX%3A52020DC0758>
24. European Commission. Pact on Migration and Asylum. URL: https://home-affairs.ec.europa.eu/policies/migration-and-asylum/pact-migration-and-asylum_en
25. European Commission. The Integration of Migrants in the European Union. Brussels, 2020. 88 p.
26. Europe. Oxford: Oxford University Press, 2005. 272 p.
27. Eurostat. Asylum applications - annual statistics. Statistics Explained. 2025. URL: https://ec.europa.eu/eurostat/statistics-explained/index.php?title=Asylum_applications_-_annual_statistics
28. Eurostat. First-time asylum applications down 13% in 2024. News articles. 2025. URL: <https://ec.europa.eu/eurostat/en/web/products-eurostat-news/w/ddn-20250320-1>
29. Eurostat. Migration and asylum in Europe – 2024 edition. Interactive publications. URL: <https://ec.europa.eu/eurostat/web/interactive-publications/migration-2024>
30. EU migration and asylum policy URL: https://www.consilium.europa.eu/en/policies/eu-migration-policy/?utm_source=chatgpt.com
31. Federal Bureau of Investigation. Terrorism. URL: <https://www.fbi.gov/investigate/terrorism>
32. FindEasy.in. Europe population by Religion 2024. 06.03.2025. URL: <https://www.findeasy.in/europe-population-by-religion/>

33. France: Immigration Policy Compliance Guide for 2025 URL: <https://www.centuroglobal.com/article/france-immigration-policy/>
34. Gesetze im Internet URL: <https://www.gesetze-im-internet.de/>
35. GLOBSEC. Who are the European Jihadis? Defense and Security Program. 2018. URL: https://www.globsec.org/sites/default/files/2018-09/GLOBSEC_WhoAreTheEuropeanJihadis.pdf
36. Hungarian Immigration and Asylum Office URL: <https://www.ecoi.net/en/source/12063.html>
37. Hungarian Official Gazette (Magyar Közlöny) URL: <https://magyarkozlony.hu/>
38. International Organization for Migration | IOM, UN Migration URL: <https://www.iom.int/>
39. ISAP (Internetowy System Aktów Prawnych) URL: <https://isap.sejm.gov.pl/>
40. Kepel G. The War for Muslim Minds: Islam and the West. Cambridge, MA: Harvard University Press, 2004. 336 p.
41. Klausen J. The Islamic Challenge: Politics and Religion in Western Légifrance URL: <https://www.legifrance.gouv.fr/>
42. The Migration Policy Institute URL: https://www.migrationpolicy.org/?gad_source=1&gad_campaignid=46884364&gbr aid=0AAAAAD8CHmr_GpEFFmeOXSkdLGb9FuGqV&gclid=Cj0KCQiA_8TJB hDNARIsAPX5qxRerp0R4QFSnir5xLwTS2bPBYo8gtY7DcZM45IXfFMGc6Kb KKuvpoIaAiUWEALw_wcB
43. Ministère de l'Intérieur – Immigration URL: <https://www.interieur.gouv.fr/>
44. Muslim Population [Electronic resource]. – Mode of access: URL: <http://www.muslimpopulation.com/> Europe

45. O. Roy. Globalized Islam: The Search for a New Ummah. New York: Columbia University Press, 2004. 376 p.

46. The OECD: Organisation for Economic Co-operation and Development URL:
https://www.google.com/search?q=OECD&oq=OECD&gs_lcrp=EgZjaHJvbWUyDggAEEUYORhDGIaEGIoFMgwIARAAGEMYgAQYigUyBwgCEAAyBwgDEAAyBwgEEAAyBwgDAgFEAAyQxiABBiKBTIHCAyQABiABDIHCAcQABiABDIHCAgQABiABDIHCAkQABiABNIBBzc4OWowajeoAgCwAgA&sourceid=chrome&ie=UTF-8

47. Pew Research Center. Europe's Growing Muslim Population. 29.11.2017. URL:
<https://www.pewresearch.org/religion/2017/11/29/europes-growing-muslim-population/>

48. Petriaiev O. S. Islamic radicalism, extremism and terrorism in the countries of the European Union: problem and solution. Регіональні студії. 2024. №37. С. 25–30.

49. Roy O. Globalized Islam: The Search for a New Ummah. New York: Columbia University Press, 2004. 376 p.

50. Said E. Covering Islam: How the Media and the Experts Determine How We See the Rest of the World. New York: Vintage Books, 1997. 272 p.

51. Statista. Muslim populations in European countries. 02.09.2024. URL:
<https://www.statista.com/statistics/868409/muslim-populations-in-european-countries/>

52. Statista. Projected Muslim population of Europe 2010-2050. 02.09.2024. URL:
<https://www.statista.com/statistics/869755/projected-muslim-population-europe/>

53. Statista. Projected proportion of Muslims in selected European countries 2016-2050. 02.09.2024. URL:

<https://www.statista.com/statistics/871324/projected-proportion-of-muslims-in-selected-european-countries/>

54. Statistics

URL:

https://home-affairs.ec.europa.eu/policies/migration-and-asylum/asylum-eu/statistics_en?utm_source=chatgpt.com

55. The Halal Times. Top 10 European Countries With Significant Muslim Populations in 2025. 12.10.2025. URL: <https://www.halaltimes.com/top-10-european-countries-with-significant-muslim-populations-in-2025/>

56. Triandafyllidou A. (Ed.). Muslims in 21st Century Europe: Structural and Cultural Perspectives. London: Routledge, 2010. 312 p.

57. Weber M. The Protestant Ethic and the Spirit of Capitalism. – New York : Routledge, 2001. 320 p.

58. Wiktoirówicz Q. Radical Islam Rising: Muslim Extremism in the West. Lanham, MD: Rowman & Littlefield, 2005. 256 p.

ДОДАТКИ

Додаток А

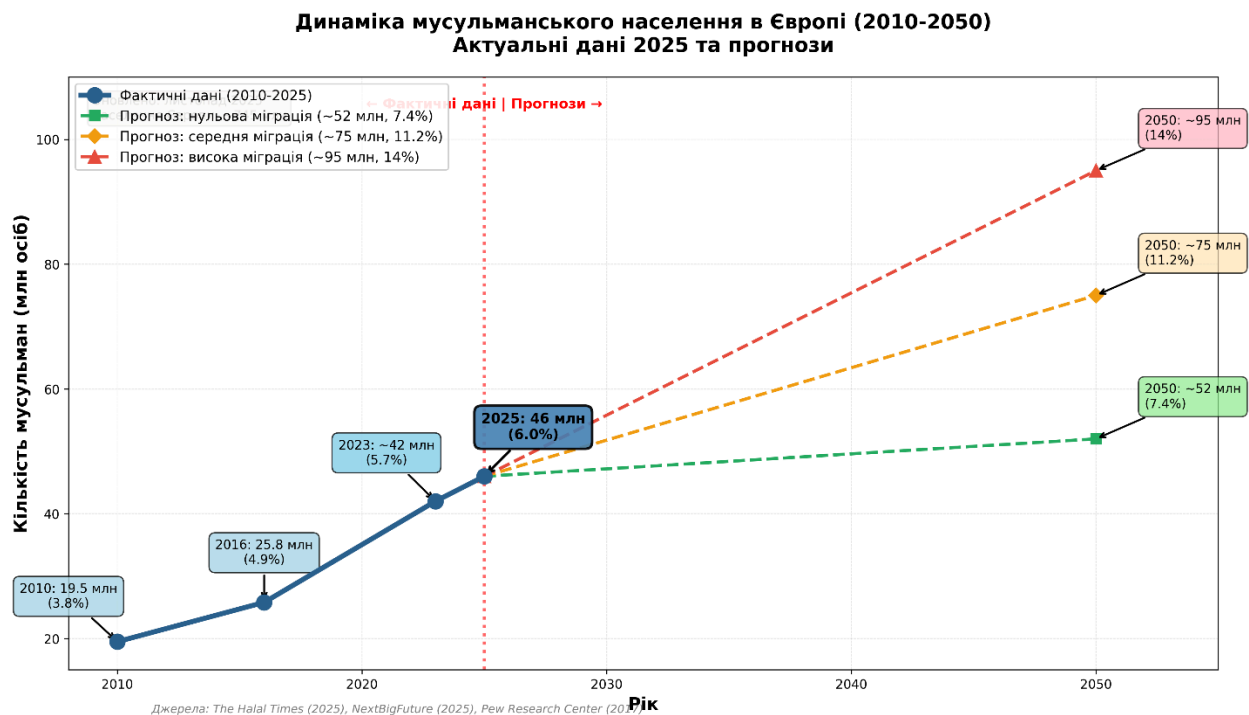

Рисунок SEQ Рисунок * ARABIC 1. Динаміка зростання мусульманського населення в Європі (2010-2050) Джерела: складено автором на основі The Halal Times (2025), NextBigFuture (2025), Pew Research Center (2017)

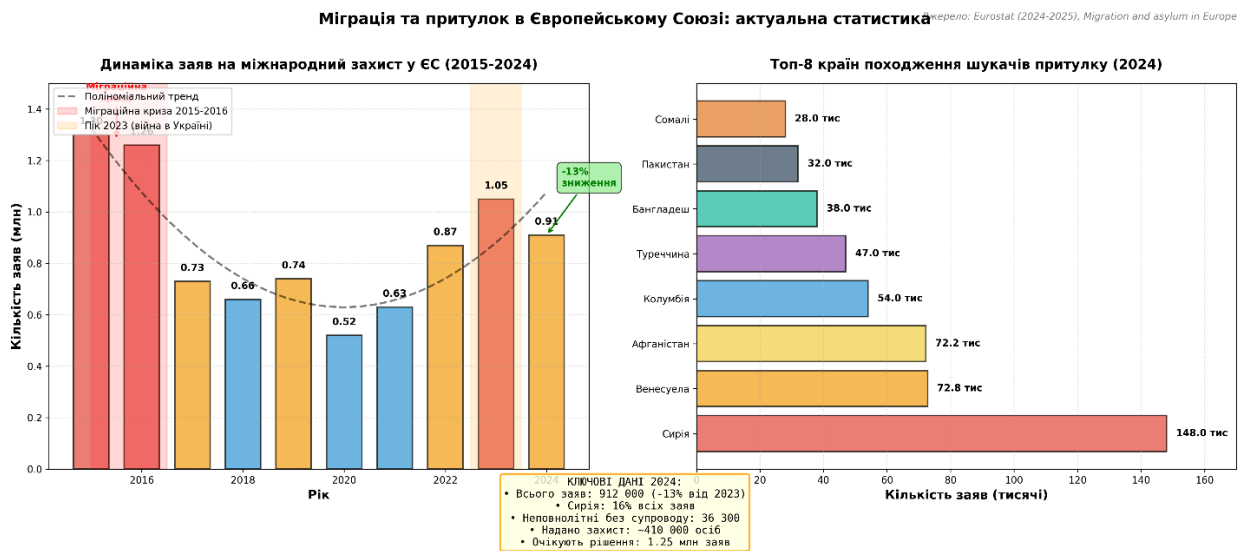

Рисунок 2. Динаміка заяв на міжнародний захист у ЄС (2015-2024) та основні країни походження шукачів притулку
Джерела: складено автором на основі Eurostat (2024-2025), "Migration and asylum in Europe"

Міністерство освіти і науки України
Харківський національний університет імені В.Н. Каразіна
ННІ «Каразінський інститут міжнародних відносин та туристичного бізнесу»
Кафедра світової політики, дипломатії та туристичного бізнесу

ВІДГУК НАУКОВОГО КЕРІВНИКА
на кваліфікаційну магістерську роботу
Капусти Юлії Романівни
спеціальності 291 «Міжнародні відносини, суспільні комунікації, регіональні студії»
на тему **«Ісламський фактор у міграційних процесах Європи: вплив на регіональну безпеку та політика держав-членів ЄС»**

«04» грудня 2025 р.
м. Харків

Актуальність проблематики магістерської роботи Ю.Р. Капусти обумовлена неоднозначними результатами міграційної політики країн ЄС та безпековими викликами враховуючи особливості впливу релігійного фактору на проблеми інтеграції.

В першому розділі розглянуто теоретико-методологічні засади міграційних процесів та релігії як суттєвого фактору політичної ідентичності. Висвітлено історичний контекст ісламу в Європі.

Другий розділ присвячено аналізу ісламського фактору в міграційних процесах до ЄС.

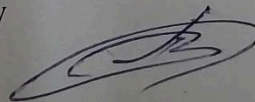
Регіонально-безпековий контекст висвітлено у третьому розділі магістерської роботи.

В цілому студентка відповідально поставилася до написання. Протягом підготовки дослідження авторка послідовно працювала над складанням плану роботи, його коректуванням, систематизацією науково-літературних джерел. У вказані терміни, були подані на розгляд тексти розділів дипломної роботи. Підхід до процесу написання був конструктивним.

Якість виконання магістерської роботи Ю.Р. Капусти відповідає чинним вимогам. Робота має чітку, логічну структуру, містить достатню кількість статистичної інформації по досліджуваній темі.

Магістерська робота студентки Капусти Юлії Романівни на тему **«Ісламський фактор у міграційних процесах Європи: вплив на регіональну безпеку та політика держав-членів ЄС»** може бути рекомендована до захисту в Екзаменаційній комісії із захисту магістерських робіт спеціальності 291 «Міжнародні відносини, суспільні комунікації, регіональні студії».

Науковий керівник:
кандидат політичних наук, доцент,
доцент кафедри світової політики,
дипломатії та туристичного бізнесу
ХНУ імені В.Н. Каразіна

Олександр БЕЗРУК

Харківський національний
університет
імені В. Н. Каразіна
м. Харків
04.12.2025

Екзаменаційній комісії із захисту
кваліфікаційних магістерських робіт
студентів спеціальності 291
«Міжнародні відносини, суспільні
комунікації та регіональні студії»

ЗОВНІШНЯ РЕЦЕНЗІЯ

на кваліфікаційну магістерську роботу
студентки спеціальності 291 «Міжнародні відносини,
суспільні комунікації та регіональні студії»

Капусти Юлії Романівни

на тему:

**«Ісламський фактор у міграційних процесах Європи: вплив на регіональну
безпеку та політика держав-членів ЄС»**

Тема дипломного дослідження Капусти Ю.Р. присвячена доволі складній проблематиці пов'язаною із міграцією мусульман з різних куточків світу до Європейського Союзу. Досвід ЄС демонструє неабияку суперечливість результатів означених процесів та міграційної політики на місцях. Питання адаптації мусульманських громад до європейської культури залишається де-факто відкритим. Політика європейського мультикультуралізму зазнає критики з боку корінного європейського населення та збільшує рейтинги довіри до правопопулістських партій зокрема. Отже, актуальність теми магістерського дослідження Капусти Ю.Р. видається беззаперечною.

Метою роботи є дослідження впливу ісламського фактору на сучасні міграційні процеси в ЄС.

Робота має логічну, послідовну, збалансовану структуру. Вона складається зі вступу, трьох розділів, десяти підрозділів, висновків, списку використаних джерел та додатків.

Перший розділ містить данні теоретико-методологічного та статистичного характеру. Авторкою наведено робочі дефініції поняття міграції, охарактеризовано вплив релігії на соціальну мобільність та політичну ідентичність, наведено історичні та актуальні дані стосовно ісламського чинника у Європі.

В другому розділі розкрито специфіку європейської політики мультикультуралізму, проаналізовано особливості міграційних процесів до ЄС

на сучасному етапі та висвітлено характер міграційної політики на прикладах Франції, Німеччини, Польщі та Угорщини.

Третій розділ присвячено розгляду безпекових проблем ЄС пов'язаних з впливом ісламського фактору. Охарактеризовано основні загрози та напрями зовнішньої політики ЄС у сфері безпеки та інтеграції.

Загалом робота виконана на належному рівні. Зміст отриманих висновків відповідає поставленій меті та завданням.

Водночас, дипломна робота має і певний недолік, а саме - переобтяженість фактажем окремих підрозділів. Втім, наведене зауваження не знижує якості виконаної роботи.

Таким чином, кваліфікаційна магістерська робота Капусти Юлії Романівни на тему «Ісламський фактор у міграційних процесах Європи: вплив на регіональну безпеку та політика держав-членів ЄС» відповідає вимогам, що пред'являються до робіт такого типу, і заслуговує на позитивну оцінку, а її авторка – на присвоєння кваліфікації магістра за спеціальністю 291 «Міжнародні відносини, суспільні комунікації та регіональні студії».

Рецензент:
кандидат політичних наук, доцент,
доцентка кафедри міжнародних відносин
Харківського національного
університету
імені В.Н. Каразіна

Ганна ПАНАСЕНКО